

FILOSOFIE ROMÂNEASCĂ

SCRIITORI, TEOLOGI ȘI FILOSOFI DIN TRANSILVANIA ÎN EVUL MEDIU ȘI ÎN „EPOCA LUMINILOR”

EUGENIU NISTOR

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru” al Academiei Române
Universitatea „Petru Maior”, Tîrgu Mureș

Romanian Writers, Theologers and Philosophers in Transylvania during the Middle Ages and the Enlightenment. There are some undeniable merits of the representatives of Humanism and Enlightenment in Transylvania, who, through their writings and their cultural-scientific and educational activity came to be known and respected in the most important spiritual centers of Europe. Among humanists, we mention Nicolaus Olahus, who would correspond and collaborate with the famous Erasmus of Rotterdam. Regarding the Enlightenment movement, the special contribution of Transylvanian scholars is manifested continuously in all phases of this dynamic social-political and cultural trend. Samuil Micu (Clain), Petru Maior, Gheorghe Șincai, Ion Budai Deleanu and other "pioneers" contributed through their books and their work to the awakening of the national conscience of the Romanians in Transylvania, to mobilize them in the struggle for political and social emancipation, and especially, to the development of the Romanian education. At the same time, these scholars played an overwhelming role in the evolution of important fields of knowledge, such as history, philosophy, theology, law, literature, linguistics, lexicography, etc. Therefore, their exaggerations regarding the stubborn endorsement of the purely Latin origin of the Romanian people and of the Romanian language can be considered today as mere mistakes and, therefore, pardonable, as compared to the extent of their social-political and cultural activity, their profound and unprecedented researches in some top fields of humanities.

Keywords: humanism, Enlightenment, *Supplex Libellus Valachorum*, metaphysics, political and cultural emancipation.

1. SPIRITUALITATE ȘI UMANISM

Viețuind de secole în lumea așezărilor rurale, în condiții de viață dintre cele mai umile, fără acces la vreo formă instituționalizată de educație și cultură, populația românească din Transilvania nu a avut alte posibilități spirituale decât cele transmise de pildele creștine și cele datorate învățăturilor laice nescrise, transmise pe cale orală, din generație în generație, prin intermediul basmelor, proverbelor, ghicitorilor, doinelor, baladelor și, în general, a cântecelor populare care cuprindeau, în bogatul lor conținut de sentimente și idei, atât vitalitatea și bucuria – manifestate prin chiote la nașteri (la intrarea insului în lume) –, cât și frumusețea și fericirea

senină și cumpătată a nunțiilor (celebrând momentul de împlinire al destinului uman), dar și tristețea și îndurerările pricinuite de ritualurile de înmormântare (reprezentând plecarea omului din lumea cu dor și intrarea lui în cea fără de dor). Toate acestea însă nu se desfășurau la întâmplare, ci după reguli și prevederi care statorniceau o rânduială socială, ducând la configurarea unor „învățăături”, axate mai degrabă pe o cunoaștere de tip practic și o gândire speculativ-juridică realistă, ce ducea implicit la armonizarea conviețuirii colectivităților omenești dintr-un spațiu geografic relativ restrâns, situat, după caz, pe o vale cuibărită între dealuri, în leagănul unui plai montan, pe întinderea unei câmpii sau de-a lungul cursului unui râu... Iar aceste învățăături se întemeiau și pe o viziune metafizică, nelipsită de o anumită nuanță dogmatică, având prelungiri atât în aspectele importante, cât și în ramificațiile secundare ale vieții cotidiene sătești, asigurând astfel impunerea, respectarea și continuitatea funcțională a unor „seturi” de norme și reguli morale (laice și religioase).

Așadar, este un lucru știut că populația românească transilvăneană, locuind în sate și cătune, era lipsită de mijloacele materiale necesare pentru a-și școlariza odraslele la oraș. Doar câțiva reprezentanți ai micii nobilimi valahe-olahe, urmași ai conducătorilor obștilor sătești, descendenți ai vechilor juzi, cnezi și voievozi români, câți au mai rezistat după pătrunderea ungarilor, își puteau permite luxul învățaturii în școlile orășenești, numărul învățăcelilor fiind tot mai împușinat către sfârșitul veacului al XV-lea, mai ales după răscoala de la Bobâlna (1437) și după răzvrătirea armată condusă de Gheorghe Doja, în urma căreia iobăgirea țărănimii autohtone ia proporții de masă, exploatarea acestora fiind întărită prin legiuirea cunoscută sub denumirea de Tripartitul lui Werböczi și, așa după cum constată și istoricul David Prodan, „ea va veni în consecința unei a doua răscoale țărănești, în 1514. O va consacra dieta punitivă care-i va urma.”¹

Dar cu toate aceste împrejurări, atât de nefavorabile afirmării spiritualității românești în epocă, învățatul umanist **Nicolaus Olahus** (1493–1568, descendent al vechii dinastii domnitoare a Basarabilor, din Țara Românească, înrudit și cu puternica familie a Corvineștilor, din Transilvania)² se impune și se împlinește ca personalitate

¹ D. Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania, 1700–1848*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p. 350.

² N. Olahus (Românul) s-a născut la Sibiu, în ziua de 10 ianuarie 1493, ca fiu al lui Stoian (sau Ștefan), primar la Orăștie, jude regesc (prefect al salinelor din Transilvania), și al Varvarei Huszár. Tatăl său era rudă de sânge cu familia domnitoare a Drăculeștilor, din Țara Românească, iar bunica lui fusese sora lui Iancu de Hunedoara. Slujește încă de tânăr la curtea regelui Vladislav al II-lea al Ungariei, inițial ca aprod (paj, după unele surse), apoi, instruindu-se pentru a urma o carieră ecleziastică, ajunge canonic de Strigoniu. Este promovat secretar al regelui Ludovic al II-lea și al reginei Maria de Habsburg, pe care o va urma în părăsire după înfrângerea dezastruoasă a ungarilor, de către turci, în bătălia de la Mohács (1526) și moartea regelui. Dar, cum regina a fost învestită de Carol Quintul (al cărui soră era) cu guvernarea Țărilor de Jos, N. Olahus devine sfetnic al acesteia, stabilindu-se la Bruxelles, de unde va lua legătura cu marii umaniști ai vremii. Sub Ferdinand I de Habsburg a fost numit episcop de Zagreb (1543), un deceniu mai târziu fiind desemnat arhiepiscop de Strigoniu și primat al Ungariei (1543). Deși a crescut și a fost educat sub influența valorilor laicizate

renascentistă, ca promotor al ideilor umanismului occidental, fiind recunoscut ca atare pentru valoarea autentică a operei sale, așa cum o dovedește corespondența sa cu importanți cărturari europeni ai vremii și îndeosebi cu învățatul umanist Erasm de Rotterdam. El a fost, deopotrivă, poet elegiac, sensibil la frământările omenești și iubitor al frumuseților naturii, dar și un spirit deschis la valorile culturale și morale ale veacului, prețuitor al faptelor bune și altruiste, care, însă, știa să fie ironic, polemic și combativ cu adversarii săi politici și canonici, atunci când împrejurările o solicitau. N. Olahus a scris trei însemnate lucrări istorice – *Hungaria*, *Attila* și *Chronicon* – care se disting prin rigoare, erudiție și enciclopedism. Prima a fost elaborată în limba latină, între 1536–1537 (și tipărită abia în 1735), având ample comentarii istorico-etnografice despre țara dacilor, „Acea parte... care este dincolo de râul Tisa (ce) se numea odinioară, după cum spune Ptolemeu – Dacia.”³; venind și cu date semnificative despre originile limbii române și despre descendența populației autohtone din Valahia, Moldova, Transilvania, Maramureș (și din celelalte „țări” românești), astfel: „Graiul lor și al celorlalți români a fost odinioară cel roman, ca fiind coloniști ai romanilor. În vremea noastră se deosebește foarte mult de el, măcar că multe cuvinte de ale lor pot fi înțelese de latini.”⁴ Explicațiile sale despre procesul etnogenezei poporului român, despre limba, datinile și obiceiurile lor comune sunt făcute din perspectiva unei analize riguroase, științifice, evident progresiste, în cadrul căreia folosește izvoare arheologice și numismatice, documente scrise și relatări istorice și contemporane realist-obiective. Cea de-a doua era un fel de „tribut” spiritual față de noua sa patrie. Iar cea de-a treia lucrare – *Chronicon* – constituia un fel de „istorie contemporană”, cuprinzând consemnarea cronologică a celor mai însemnate evenimente politico-militare și religioase din Ungaria, începând de la încoronarea regelui Matei Corvin și până în vremea domniei regelui Ferdinand de Habsburg, sub a cărei împărăție cărturarul s-a bucurat de recunoaștere, onoruri și prețuire.

Alți umaniști români ardeleni au fost: *Toma Pellei* (un alt adept al lui Erasm de Rotterdam), *Filip More din Ciula* (un mare pasionat de epigrafie), *Ioan Vitez* (cel care în vremea episcopatului său a înființat un observator astronomic la Oradea), *Martin Hacıus din Hațeg* (cu legături culturale în Italia, preocupat de științele naturii și de filosofia neoplatonică), *Ioan Lăzoi* (un poet atras de matematică, atașat umaniștilor de la Alba Iulia, care în scrierile sale lirice imita modelele antice), *Mihai Valahul din Ciac*, *Mihai Halici* din Caransebeș (care s-a autointitulat „valachus

ale umanismului, odată cu avansarea sa la vârful ierarhiei eclesiastice din Ungaria, N. Olahus a devenit un dârz susținător al catolicismului și al contrareformei, prigonindu-i îndeosebi pe adepții luteranismului. În anul 1558, el a devenit baron al imperiului, iar în 1562 ajunge chiar regent al coroanei ungare. Umanistul român s-a stins din viață la 14 ianuarie 1568, la Bratislava, fiind înmormântat, ca înalt prelat, în biserica „Sf. Nicolae” din Tyrnau. Conform Aurel Sasu, *Dicționarul Biografic al Literaturii Române* (DBLR), M-Z, Editura Paralela 45, Pitești, 2006, p. 244 (completat și cu alte surse).

³ D. Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania, 1700–1848*, ed. cit., p. 486.

⁴ *Ibidem*, p. 488.

poeta”, autorul primei poezii metrice în limba română și autor al unui dicționar „valachico-latinum”) ș. a.

Dar un fenomen interesant se întâmplă, sub aspect spiritual, după înfrângerea regatului maghiar la Mohács (în 1526), și anume: nucleul culturii din Transilvania se deplasează, de la Cluj și Brașov, la Alba Iulia, unde își desfășoară activitatea beneficiarii burselor de studii, instituite anterior, la vestita universitate din Padova, de către însuși regele Matei Corvin.

Totuși, chiar și în acele condiții dureros-dramatice, de aservire și supunere totală a populației țărănești, unii călători străini prin Transilvania au rămas impresionați de altruismul și generozitatea țăranilor români, de hărnicia și curățenia lor morală, de bunătatea și omenia lor, consemnând aceste trăsături în scrierile lor literare și memorialistice sau în rapoartele lor oficiale. Astfel, descoperim unele mărturii semnificative și de evidentă simpatie față de români în scrierile lui Martin Opitz⁵, poet de origine sileziană, care fusese chemat la curtea princiară din Alba Iulia chiar de către principele Gabriel Bethlen, pentru a ține cursuri la Colegiul superior reformat, frecventat în acea vreme și de elevi de obârșie română, acolo urmând să se desfășoare activități didactice pe trei specializări universitare distincte: teologie, filosofie și lingvistică. Dar șederea acestuia, deși a fost destul de scurtă (mai puțin de un an, în 1622), s-a dovedit a fi deosebit de rodnică, avându-se în vedere faptul că a compus poemul *Zlatna*, în care, întocmai ca un reporter liric, descrie cu virtuozitate și talent fermecătoarele plaiuri din Apuseni, dar și blândețea, ospitalitatea și omenia locuitorilor acestora. Poemul este „o scrisoare în versuri (după modelul clasic, adresată lui Heinrich Lisabon..., administrator al unor mine de aur la Zlatna...”⁶ Dar iată câteva exemple clare de prețuire, de către poetul silezian, a populației țărănești ardelenice: „Lipsindu-se de cele / de unde-au fost venit, / Valahu-și duce traiul / la toate cumpănit (...)/ E blând și stă departe / de cei de prin cetate / și nu se dă la fapte / ce sunt necugetate...”⁷; sau: „Valahul om de cinste / iubește brazda care / i-aduce rodul dulce / și-aleasa desfătare, / își mână boii-n ciurdă / și oile în turmă, / La pășunat pe unde / le poate da de urmă...”⁸.

⁵ Martin Opitz a fost unul dintre cei mai de seamă poeți germani, având însă un destin tragic: născut la 23 decembrie 1597, el a decedat la 20 august 1639, din cauza unei epidemii de ciumă, când, din precauțiune, atât trupul cât și obiectele aparținătoare poetului au fost arse, printre acestea aflându-se și „lucrurile personale ale poetului, printre care și manuscrisul lucrării despre *Dacia antiqua*”. Aceasta era, după câte se pare, o lucrare complexă, extrem de bine documentată, scrisă, probabil, la îndemnul principelui Gabriel Bethlen, „hotărât să se proclame rege al Daciei...” Alcătuiind această istorie, Opitz a strâns o mulțime de documente și date istorice, atât din scrierile savanților antichității grecești și romane (Herodot, Ovidiu, Plinius, Ptolomeu, Strabon, Tacitus ș.a.), cât și din constatările făcute de el însuși pe teren, prin descifrarea unor inscripții descoperite în curțile și grădinile sătenilor din mai multe așezări din Ardeal. Conform vol.: Martin Opitz, *Zlatna, cumpăna dorului*, poem răsădit în românește de Mihai Gavril, cuvânt înainte de Vasile Netea, postfață de Al. Tănase, București, Editura Albatros, 1981, p. 8.

⁶ G. Coșbuc, *Opere alese*, vol. VI, ediție îngrijită și prefață de Gavril Scridon, colecția Scriitori români, București, Editura Minerva, 1982, p. 379.

⁷ Martin Opitz, *Zlatna, cumpăna dorului*, poem răsădit în românește de Mihai Gavril, ed. cit., p. 65.

⁸ *Ibidem*, p. 85.

Unele dintre aceste izvoare documentare nu sunt doar zgârcite cu aprecierile, dar îi văd pe țărani autohtoni și într-o ciudată lumină gri, alții nesfiindu-se să-i pună chiar într-o postură negativistă, în raport cu „națiunile” privilegiate (ungurii, sașii și secuii), asupra cărora nu vom stăruii acum. Dar sunt și aprecieri echilibrate (chiar dacă nu și laudative) prin care avem o corespondență credibilă cu realitatea sumbră a vieții românilor ardeleni din acele vremuri. Astfel, cronicarul german Georg Reicherstorffer (1500–1550), în *Chorographia Transilvaniei*, tipărită la Viena în chiar anul morții sale, constata că: „...printre aceștia locuiesc și românii înșiși, băștinași ai acestor provincii, în niște sate și posesiuni retrase; neam de oameni foarte aspri, hrănindu-se din cirezi și turme...”⁹.

Alte caligrafieri interesante găsim în lucrările istorice ale învățatului umanist Anton Verancsis (Verantio) (1504–1543?), care, arătând că Transilvania „este locuită de «trei națiuni»: secuii, ungurii și sașii, aș adăuga totuși pe români, care, deși îi ajung ușor la număr, totuși nu au nici o libertate, nici o nobilime, nici un drept al lor în afară de un număr mic locuind în districul Hațeg în care se crede că a fost capitala lui Decebal și care pe vremea lui Ioan de Hunedoara, băștinaș de acolo, a dobândit noblețea pentru că totdeauna a luat parte neobosit la lupta împotriva turcilor. Ceilalți toți sunt oameni de rând, iobagi ai negustorilor și fără așezări ale lor, răspândiți pretutindeni, prin toată țara, locuind arareori în locuri deschise, de cele mai multe ori retrași prin păduri și ei împreună cu turmele lor duc o viață nenorocită.”¹⁰

Secretar al cancelariei împăratului Frederic al III-lea, din mâna căruia a primit coroana de poet, la 27 iulie 1442, cărturarul italian Enea Silviu Piccolomini (1405–1464), cunoscut mai ales sub numele de Pius al II-lea (după ce a devenit papă, la 19 august 1458, domnind până în 1464), declarând „războiul sfânt” împotriva turcilor, el afirmă în *Cosmographia* sa că „românii sunt un neam italic (...) Ioan de Hunedoara, a cărui reputație o întunecă pe a celorlalți, nu a sporit atât gloria ungarilor cât a românilor din mijlocul cărora se născuse...”¹¹

Accentul pus pe originea nobilă a românilor, ca urmași ai populației rezultate din simbioza daco-romană, și dovezile concrete din înscrisurilor privitoare la meritele războinice, diplomatice sau spirituale ale acestora, reflectate prin reprezentanți ai celor câteva familii feudale nord-dunărene și transilvane care au dat Europei mari personalități politice și culturale (Vlad Dracul, Ștefan cel Mare, Vlad Țepeș, Iancu de Hunedoara, Matei Corvin, Nicolaus Olahus ș.a.), nu aveau alt scop decât acela de a veni în întâmpinarea cerințelor imperative de libertate și de dreptate socială și națională a populației autohtone, în noile condiții geopolitice și sub influența snopului de reforme care clătinau din temelii rânduiețile învechite ale Evului Mediu târziu, în toate împărățiile și în toate colțurile, mai mult sau mai puțin întunecate ale bătrânului continent.

⁹ xxx – *Călători români despre Țările române*, vol. I, îngrijit de Maria Holban, Editura Științifică, București, 1968, p. 208.

¹⁰ *Ibidem*, pp. 410–411.

¹¹ *Ibidem*, p. 472.

2. *AUFKLÄRUNG* – MIȘCAREA ILUMINISTĂ TRANSILVANĂ ȘI ETAPELE EI

Evoluția conștiinței naționale a românilor din Transilvania în veacul al XVIII-lea a fost în strânsă legătură cu mișcarea de idei a epocii luminilor, care a cuprins, întocmai ca o epidemie, întreaga Europă continentală, deși vechile rânduieli feudale au continuat să persiste și după ce administrația Imperiului Habsburgic a introdus o serie de reforme și i-a recunoscut acestei provincii rangul de Mare Principat.

Cunoscută în istoria noastră modernă sub denumirea de „Școala Ardeleană”, mișcarea de emancipare politică, socială și culturală a românilor din Transilvania se circumscrie cadrului mai larg al iluminismului german, denumit *Aufklärung*, fiind sprijinită, în unele privințe, chiar de împăratul Iosif al II-lea, de unde derivă și asocierea ei cu epitetul „iozefinism” și propulsia consecventă, în conștiința publică a veacului, a mitului „bunului împărat”. De asemenea, ar trebui precizat că, deși era „extras” din iluminismul francez, acest curent de idei nu s-a situat deloc, în Ardeal, pe poziții anticlericale, promotorii lui fiind chiar câțiva dintre reprezentanții de seamă ai bisericii greco-catolice. Exemplul împăratului romano-german a fost urmat și de o parte a noii nobilimi ardelene, cel mai elocvent caz în acest sens fiind cel al baronului Samuel von Brukenthal, cancelar la Viena, apoi cancelar la Sibiu pentru ca în anul 1777 să devină guvernatorul general al Marelui Principat al Transilvaniei, funcție pe care o va deține timp de un deceniu (până în 1787).

Dar starea de nemulțumire socială – lipsa mijloacelor de trai, sărăcia, ignoranța etc. – a declanșat acțiuni atât din partea țăranimii iobăgite, cât și din partea intelectualilor români, proveniți din clasa mijlocie (preoți, dascăli, militari). Acțiunile reformiste ale lui Iosif al II-lea sunt începute încă din vremea în care mama sa, împărăteasa Maria Tereza, l-a declarat co-regent, dar devin mai pline de consistență din momentul în care ajunge împărat (1780–1790). Pentru a cunoaște mai bine organizarea provinciilor imperiului și situația supușilor săi, el va întreprinde câteva călătorii, în mai multe rânduri, în Banat, Transilvania și Bucovina (în anii 1768, 1770, 1773, 1783 și 1786), în decursul cărora a primit numeroase jalbe și petiții din partea sărăcimii satelor românești. Cu acest prilej a avut posibilitatea să constate pe cont propriu starea de mizerie și de înapoiere în care era menținută populația românească majoritară, care locuia în sate, cătune și sălașe prost administrate, fără drumuri întreținute, viețuind în case și bordeie insalubre, fără școli, cu bisericuțe construite din lemn. Denumirile unor comune grănicerești din județul Bistrița-Năsăud, precum: Salva, Parva, Nepos și Romuli, i se datorează împăratului care se spune că ar fi exclamat: *Salve parvae nepos Romuli!* („Vă salut mici nepoți ai Romei!”). Conscripția imperială din anul 1787 confirmă aceste sumbre realități sociale și economice: doar puțin peste 6% din populația Transilvaniei locuia în orașe, grosul populației orășenești fiind alcătuit din sași și maghiari, diferența (până la aproape 94%) constituind-o marea masă a țăranimii, trăitoare exclusiv în lumea rurală¹².

¹² David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984, p. 281.

Edictele imperiale emise de Curtea din Viena, vizând, între altele, și buna administrare și folosință a „pământului crăiesc”, au introdus unele reglementări privitoare la egalitatea în drepturi a celor ce-l locuiau (români și sași), precum și posibilitatea așezării românilor, dar și prevederi legate de cumpărarea de proprietăți în târguri și orașe – însă aceste legiuiri nu au fost niciodată respectate întocmai! Alte reglementări cuprinse în reformele iozefine se refereau la introducerea unor posibilități mai largi de școlarizare a fiilor de iobagi români și maghiari, mai ales în cadrul învățământului confesional (greco-catolic și ortodox). În urma memoriului depus de Ioan Bob, episcopul de Blaj, împăratul s-a implicat mai mult în înzestrarea școlilor „uniților” și în sporirea numărului acestora, iar atunci când relațiile sale cu papa Pius al VI-lea s-au înăsprit, a favorizat accesul tineretului studios de origine română la Viena și, în mod deosebit, în cadrul Colegiului „Sf. Barbara”.

Dar, cu toate aceste măsuri de reformare socială și culturală, nemulțumirile populației românești au crescut tot mai mult și lupta politică s-a acutizat, culminând cu marea răscoală a lui Horea din 1784, care a cuprins mai întâi satele din Munții Apuseni și apoi s-a răspândit și în așezările altor ținuturi transilvane, inclusiv în satele iobagilor maghiari din Trascău. După înfrângerea acesteia, au fost luate unele măsuri reformatoare, privitoare la îmbunătățirea condițiilor de muncă și viață ale iobagilor și ale lucrătorilor la minele din Munții Apuseni, iar la 22 august 1785, Curtea imperială din Viena a promulgat patenta de desființare a iobăgiei – lucru care s-a petrecut, atunci, doar în „act”, dar nu și în „fapt”, vechile rânduieli continuând să persiste nu doar în virtutea inerției, ci, mai ales, a intereselor nobiliare!

Pe de altă parte, grănicerii români din cele două regimente – de la Orlat și Năsăud¹³ –, aflați sub comandă imperială, au protestat mai moderat, pe calea cererilor și petițiilor (în anii 1791 și 1792, adresate împăratului Leopold al II-lea), și doar în câteva situații izolate și-au radicalizat acțiunile. Dar prezența lor în arena publică a vremii are o importanță covârșitoare pentru românii transilvăneni: acționând sub deviza mobilizatoare *Virtus Romana Rediviva*, ei exemplificau cel mai bine tendința redeșteptării, din amortirea milenară, a virtuților ostășești străbune și punerea acestora în slujba emancipării și dobândirii drepturilor politice și sociale ale națiunii române.

¹³ Conform dispozițiilor imperiale ale Mariei Tereza (1740–1780, care între 1765–1780 l-a asociat la domnie pe fiul ei, Iosif al II-lea), în 1762 au fost înființate trei regimente de grăniceri români: două de infanterie, primul cu reședința la Orlat (lângă Sibiu), al doilea cu sediul la Năsăud (inițial la Feldru și Telciu), cu un efectiv de circa 3000 de soldați fiecare (trei batalioane), și un regiment de dragoni (tot la Orlat), având circa 1000 de soldați, însă acesta a fost desființat ulterior, mai precis în anul 1772, când patru companii de militari români au fost arondați regimentului secuiesc de husari (Regimentul de husari secui, cuprinzând și escadroanele de români, își avea comandamentul la Sfântu Gheorghe, în timp ce Regimentul 1 de secui pedestri avea garnizoana la Miercurea Ciuc, iar Regimentul 2 de secui pedestri – la Târgu-Secuiesc). În legătură cu acest subiect, vezi lucrările: Emil Micu, *Contribuțiuni la istoricul regimentului grăniceresc întâi valah*, Institutul de de istorie națională, București, 1943, pp. 5–10, și Ioan Pop, *Istoria regimentului II românesc de graniță de la Năsăud*, Editura Ardealul, Târgu-Mureș, 1999, pp. 55–75.

Pașnice, dar scrise pe temeuri reale, cu patos sufletesc și gândire tenace, au fost și epistolele și petițiile înaintate Curții de la Viena de către episcopul greco-catolic **Ioan Inochentie Micu-Clain**¹⁴. Considerat fondatorul gândirii noastre politice moderne, episcopul unit a fost primul român admis în Dieta Transilvaniei, unde a susținut cu demnitate și argumente juste, raționale, ideea ca românii să fie recunoscuți ca cea de-a patra națiune a Principatului, motivând aceasta prin faptul că ei sunt cei mai vechi locuitori ai acestor meleaguri, reprezentând cea mai numeroasă populație din Principat (de peste 55%), că ei trudesc nu doar la toate muncile pământului, ci și în ocele de sare și în exploatările miniere, având cea mai însemnată contribuție la bunăstarea întregii populații a țării, invocând, în acest sens, spre a li se face dreptate, unele prevederi cuprinse în diplomele leopoldine.

Prin toate acestea, episcopul „uniților” poate fi considerat ca cel mai de seamă reprezentant al *etapei pregătitoare* a iluminismului transilvan, el solicitându-i împăratului, ca o condiție a unirii cu biserica catolică, acordarea și pentru români a unor drepturi și libertăți similare cu cele de care se bucurau celelalte „națiuni” privilegiate.

Nu mult după exilul impus lui Ioan Inochentie Micu Clain, a fost publicată la Blaj o carte extrem de importantă pentru noua orientare confesională a românilor din Transilvania – fiind vorba de *Floarea darurilor* (tipărită la 1750) – operă colectivă a „cuvioșilor ieromonahi” blăjeni, avându-l în frunte pe călugărul și episcopul Petru Pavel Aron. Importanța „opusculului” derivă tocmai din explicațiile foarte limpezi referitoare la cele patru puncte dogmatice sub imperativul cărora s-a realizat acordul „uniților” cu biserica romană, la 1700, aceasta nefiind publicată doar în limba română, ci și în alte două variante latinești: *Flosculus Veritatis* (în 1759) și *Doctrina Christiana* (în 1757).

¹⁴ Ioan Inochentie Micu Clain, pe numele său Ioan Micu, s-a născut în anul 1692, în satul Sadu, situat în Mărginimea Sibiului. Între anii 1722–1725 a fost student eminent al Facultății de Filosofie din cadrul Colegiului Academic din Cluj, unde l-a avut ca profesor pe învățatul Franz Fasching, un susținător ardent al originii romane a poporului român, urmându-l apoi pe dascălul său în așezarea de baștină a acestuia, la Trnava, în Slovacia, unde se dedică studiilor teologice. Era încă student când printr-o diplomă imperială, edictată de Carol al VI-lea de Habsburg, este numit episcop de Făgăraș și Alba Iulia, deținând, concomitent, și funcția de consilier imperial. Ca profesor de matematică și filosofie, a predat cursuri de logică și metafizică, întocmite în baza lucrărilor lui Fr. Chr. Baumeister. În același an, la 5 septembrie, este înnoobilat de împărat, care îi acordă titlul de baron, primind oficial numele de „Klein” (care înseamnă traducerea în germană a numelui de „Micu”). Ca baron al imperiului, devine membru de drept al Dietei Transilvaniei. Hirotonisit preot la Pocs (în Ungaria), la 25 septembrie 1729 s-a călugărit la mănăstirea „Sf. Nicolae”, din așezarea Muncaci, luând numele de Inochentie. Ca episcop greco-catolic a decis să mute reședința eparhiei sale de la Făgăraș la Blaj, înfăptuind aceasta în anul 1737. Câțiva ani mai târziu (în 1744), Transilvania a cunoscut răzvrătirea ortodoxistă a călugărului bosniac Visarion Sarai (care răspundea la ordinele mitropolitului sârb de la Karloviț), iar cum vlădica Inochentie nu a intervenit deloc împotriva acestuia, este chemat să dea seamă la Curtea din Viena, de unde este trimis în surghiun la Roma. Acolo, departe de țară, în post și rugăciune, a viețuit până la 22 septembrie 1768, când a trecut la cele veșnice. Osemintele lui au fost aduse în țară și înhumate în catedrala „Sf. Treime” din Blaj, zidită chiar de el, la 19 octombrie 1997. Conform vol.: xxx – *Dicționar filozofic*, Editura Politică, București, 1978, p. 460 (completat și cu alte surse).

¹⁴ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, ed. cit., p. 486.

Cea de-a doua etapă a iluminismului transilvan constituie chiar miezul mișcării ideologice a „Școlii Ardelene”; a fost etapa când cei mai de seamă cărturari români s-au străduit din răspuțeri să stârnească conștiința națională a semenilor lor, imprimând activităților lor filosofice, istorice, teologice și literare un caracter profund erudit. Deși accentul pus pe ideea de latinitate în etnogeneza românească a dus la nepermise exagerări și confuzii, așa precum au fost și adoptarea tezei exterminării complete a dacilor după cucerirea traiană și teoria originii pur latine a limbii române, dându-se ca fapt sigur proveniența ei direct din latina populară ș.a.m.d. Dar ceea ce a fost, totuși, benefic în dârza susținere a „crezului” latinist al corifeilor este ceva măreț și nu are asemănare în istoria noastră culturală: în primul rând, sub influența impulsului iluminist, au fost înființate un număr impresionant de școli cu predare în limba română, au fost editate numeroase cărți cu conținut istoric, teologic, filosofic, lingvistic și literar etc.; au fost tipărite manuale și opusculi de popularizare a științei, dar și așa-zise cărți populare, calendare etc.; însă nu putem trece peste procesul intenționat și înfăptuit (oarecum dirijat) de îmbogățire a limbii române cu numeroase neologisme latinești, care aveau menirea de a le înlocui pe cele asimilate din alte limbi, și nici peste introducerea grafiei latine, în locul vechii scrieri cu caractere chirilice – demersul lingvistic al corifeilor culminând (să nu uităm!) cu publicarea impresionantului dicționar cvadrilingv al limbii române, *Lexiconul de la Buda* („Lexiconu românescu-latinescu-ungurescu-nemțescu”), în anul 1825!

Dar toate eforturile, demersurile și încercările cărturarilor noștri au culminat cu temeratul memoriu al intelectualității românești din Transilvania, din 1791, cunoscut sub denumirea de *Supplex Libellus Valachorum*, document în cuprinsul căruia sunt formulate cu claritate drepturile și libertățile minimale ale unei națiuni obidite, redusă la un regim de viață subuman, în plină epocă europeană „luminată” de reforme și progres social. Memoriul sintetiza cererile cuprinse anterior în petițiile grănicerilor și în cele întocmite de episcopul Ioan Inocențiu Micu-Klein, fiind redactat cu colaborarea istoricului și filosofului Samuil Micu, a cărturarilor Ioan Molnar Piuariu, Ioan Budai Deleanu, a lui Iosif Meheși, consilier la cancelaria aulică din Viena, a lui Ignatie Darabant, episcopul de Oradea, a lui Ioan Para, vicarul Năsăudului, a istoricilor Petru Maior și Gheorghe Șincai. Memoriul nu a avut efectul scontat la Curtea imperială din Viena, iar „în Dieta Transilvaniei citirea Supplicei a fost însoțită de huiduielile, ironiile și protestele pline de indignare ale celor peste 400 de reprezentanți dietali”¹⁵.

Cea de-a treia etapă a iluminismului, susținut de ideile „Școlii Ardeleane”, însă asupra căreia nu vom stăruia aici, a însemnat racordarea deplină a elitei politice și culturale a Ardealului la marile evenimente politice ale veacului, ante și post-pașoptiste, când, sub influența furtunilor revoluționare, popoarele Europei s-au configurat și s-au așezat în mătcile lor firești, formându-se națiunile moderne, cele care au impus apoi noi rânduieli sociale, economice și politice în centrele de putere ale bătrânului continent.

¹⁵ Lucian Blaga, *Opere 12. Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, Editura Minerva, București, 1995, p. 99.

3. SCRITORII, TEOLOGI, ISTORICI ȘI FILOSOFI ROMÂNI DIN „EPOCA LUMINILOR”

Sunt, într-adevăr, câțiva scriitori, istorici, teologi și filosofi remarcabili în Ardeal, care au avut, în epoca modernă, contribuții semnificative la îmbogățirea culturii românești, prin traduceri făcute din literatura universală, atât din literatura clasică greacă și latină, cât și din literatura medievală, renaștentistă și modernă (franceză, germană, italiană, engleză ș.a.). Probabil că și situația social-politică a acestei provincii, aflată mereu sub stăpâniri străine, i-a determinat pe cărturarii români ai timpului să se adapteze din „mers” și să-și însușească limbile folosite în ritualurile religioase și în administrație: latina, greaca, slavona, germana și maghiara. Dintre acestea, latina și greaca au jucat un rol deosebit de important în procesul instructiv-educativ inițiat de corifeii „Școlii Ardelene”, deoarece, în primul rând, le mijlocea românilor accesul la izvoarele culturii clasice occidentale, iar în al doilea rând, le oferea acestora argumente imbatabile, istorice, logice, lingvistice și politice în afirmarea originii, etnogenezei, unității și evoluției lor sociale neîntrerupte în același spațiu geografic.

Cu toate piedicile întâmpinate și în ciuda refuzurilor înverșunate ale stăpânilor temporari, demersurile corifeilor pentru emanciparea politică și culturală a românilor ardeleni au continuat, fără încetare, și după eșecul *Supplex*-ului, ei adoptând o nouă strategie, acționând cu inteligență și rafinament pe linie cărturărească, lupta lor acerbă ducându-se pe „terenul”, adesea umilitor, de procurare a fondurilor necesare pentru publicarea acelor tomuri și opuscule de „luminare” și de „surpare a superstițiilor norodului”, de îmbogățire a limbii române prin latinizare, de istorie înălțătoare a neamului și de învățături „filosoficești” – aceasta și pentru că ei nutreau, în minte și-n suflet, o credință statornică, și anume aceea în care aura străvezie a *Aufklärung*-lui le întreținea gândul mereu treaz, iar „cărțile erau pentru ei cărămizi pentru zidirea lumii”¹⁶.

Pe de altă parte, latinitatea și dacismul fuseseră teme predilecte și permanent abordate de către cărturarii români din veacurile anterioare, latinitatea limbii române constituind un concept imperativ de afirmare a identității etnice a românilor din Ardeal, de legitimare în fața istoriei și în fața opresorilor vremelnici, iar dacismul constituia un curent ideologic oarecum contrar, care exagera contribuția traco-dacică la simbioza daco-romană – aceste linii spirituale manifestându-se cu tendințe evident exagerate în scrierile ideologilor epocii moderne. Dar și aceste tendințe se justifică în contextul năvalnic al *Aufklärung*-lui transilvan, în cadrul căruia cărturarii români „aveau conștiința că pun pârgă ca să înalțe la nivelul de lumină al secolului un masiv de munți cufundat în tenebre”¹⁷.

¹⁶ *Ibidem*, p. 99.

¹⁷ *Ibidem*, p. 98.

3.1. SAMUIL MICU CLAIN

S-a născut în anul 1745, la Sad, ca nepot al episcopului Ioan Inochentie Micu-Clain, la un an după ce acesta fusese surghiunit, prin edict imperial, la Roma. Se pare că a înțeles încă de la o vârstă fragedă că această descendență îl obliga. După ce a urmat cursurile școlii gimnaziale de la Blaj, absolvite în 1762, se călugărește luând numele de Samuil (numele său laic fiind Maniu Micu), pe care îl va purta toată viața, mai târziu fiind hirotonisit ieromonah. Studiile superioare, de filosofie și teologie, le urmează la Viena, între anii 1766–1772, după care se întoarce în Ardeal, ca profesor de etică și aritmetică, la Gimnaziul din Blaj. În anul 1777 pleacă iarăși la Viena, unde va ocupa, vreme de șase ani, postul de „prefect de studii” la Colegiul „Sf. Barbara”; acolo are prilejul de a cerceta, cu pasiune și minuțiozitate, lucrări de istorie, de teologie și filosofie, precum și de a publica primele sale scrieri. Reîntors în „Mica Romă”, la mănăstirea „Sf. Treime”, între anii 1783–1804 se consacră cu totul vieții cărturărești și studiilor religioase, fără a neglija însă cercetările istorice, lingvistice, filosofice sau traduceri din limba greacă și latină, îndurând cu stoicism tirania, greu de suportat, a vlădicii Ioan Bob, care era un episcop autoritar, „iubitor de bunuri lumești, neînțelegător față de preocupările înalte ale puținilor intelectuali, un tipic reprezentant al «năravurilor» clericale.”¹⁸ Nu reușește să obțină aprobarea episcopală de a ieși din ordinul călugărilor basilicani și, mâhnit, pleacă din nou din țară, între 1804–1806 ocupând postul de cenzor și corector al cărților românești care se publicau la Tipografia Universității din Buda. Acolo se și stinge din viață, în ziua de 13 mai 1806.

Într-o veche lucrare a cărturarului, intitulată *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, vorbind despre scriitorii români, el „găsește prilejul de a-și înșira și operele sale, nu toate, dar cele mai importante, și anume cele scrise în românește, cât și cele scrise în limba latină. Operele sunt multe și variate”¹⁹. Comentatorul este nimeni altul decât filosoful Lucian Blaga, care consemnează apoi cele mai însemnate și mai cunoscute lucrări ale acestuia, cu precizarea că „cele mai multe opere ale lui Samuil Clain s-au păstrat în manuscris, numai vreo câteva s-au tipărit în cursul vieții sale și după moartea sa”²⁰. Dar iată lista gata întocmită a acelor cărți, pe care o preluăm și noi întocmai aici: *Gramatica; Aritmetica; Logica; Metafizica; Legile firești; Biblia* (traducere din grecește); *Canoanele tuturor săboarelor în beserica Răsăritului; Învățăturile Sf. Ciril de la Ierusalim; Cuvintele Sf. Vasile către norod și cele askiticești; Ale Sf. Ioan Gură de Aur, cuvintele cele în Evanghelia Sf. Ioan, și altele vreo câteva; Ale sfinților Grigorie teologul, Epifanie, Chiril de la Alexandria, Efrem Sirul, Anastasie Sinaitul, Andrei Criteanul vreo câteva cuvinte; Ale Sf. Ioan Damaschinul, cartea I și II de pravoslavnică credință; Istoria lui Varlaam și a lui Iosafat împăratul indianilor; Ale Sf. Pahomie călugărești; Ale Sf. Dorotei toate*

¹⁸ *Ibidem*, p. 102.

¹⁹ *Ibidem*, p. 103.

²⁰ *Ibidem*.

cuvintele; Învățăturile lui Toma de la Kempis; Îndreptarea păcătoșilor; Istoria schismei între besearea Răsăritului și a Apusului; Scrisorile domnului Marmontel de Belizarie; Viața și fabulele lui Isop; Istoria beserecească; Despre descoperirea cea dumnezeiască; Teologia moralicească; De căsătorie.

Sunt consemnate apoi și lucrările elaborate în limba latină, fiind amintite: *Elemente linguae daco-romanae* (lucrare pe care o va desăvârși Gh. Șincai) și *Istoria neamului românesc*, căreia S. Clain îi întocmește și o variantă în limba română, intitulată *Istoria, lucrurile și întâmplările Românilor pe scurt așezată*, din care, în 1806, publică câteva fragmente în *Calendarul de la Buda*. Partea „tare” a acestei lucrări o reprezintă expunerea riguroasă a ideilor moștenite de la Inochentie, și îndeosebi cele despre originea romană a poporului român și a limbii române, cele cu privire la continuitatea istorică în spațiul geografic de baștină, dar și – vizualizate pe sub arcadele maiestuoase ale iluminismului – ideile despre dreptul natural al popoarelor și cele despre necesara „echitate socială”, care ar fi trebuit din start să garanteze succesul revendicărilor sociale și naționale ale românilor ardeleni.

În *Carte de rugăciuni* (1779), preocupările mai vechi ale lui Samuel Clain pentru „romanitate” și pentru neîndoielnica „noblețe” (prin descendență, se înțelege) a limbii române se regăsesc în încercările temerare de a pune bazele unei ortografii etimologice, lucru care îi duce gândul în atingere cu alte două aspecte lingvistice, și anume: înlocuirea alfabetului chirilic și revenirea limbii române la prototipul ei latin, adică la „original”. De remarcat că această obsesie a originalului se întâmplă cu câțiva ani înainte ca poetul-filosof Goethe să pună în discuție „planta originară” și „fenomenele originare”. Din această frumoasă inițiativă, de căutare a fenomenului originar al graiului românesc, rezultă și aptitudinile deosebite ale lui Clain pentru filosofia limbii. Între normele de ortografie propuse de el, remarcăm și aceste reguli de pronunție: dacă într-un cuvânt apare grupul de litere „li”, situat înainte sau după vocalele a, e, i, o, u, atunci, la rostire, nu se va auzi sunetul „l”, ca în exemplele – „cali” se va rosti „cai”, „eli” se va rosti „ei”, „volie” se va rosti „voie”; de asemenea nici sunetul „u”, situat între două vocale, nu se va auzi la rostire, ca în exemplele – „bou” se va rosti „boi”, „oui” se va rosti „oi”, „joui” se va rosti „joi” ș.a.m.d.

Cercetători de ieri și de azi ai lucrărilor filosofice ale lui S. Clain (unele aflate încă în manuscris) au constatat că acestea sunt, de fapt, traduceri adaptate ale unor cărți în domeniu aparținându-i profesorului austriac Frederic Christian Baumeister, rector al Gimnaziului de la Goerliz, fiind vorba, între altele, de *Elementele de filosofie (Elementa Philosophiae)*, tratat publicat în anul 1747, care s-a bucurat de mare succes în învățământul imperial, cunoscând numeroase ediții, printre care și una tipărită la Cluj, în 1771. De altminteri aprecierea cărților lui Baumeister s-ar părea că se datora și faptului că acesta folosea aceleași tehnici de lucru ca și gânditorul Christian Wolff, situat, alături de Leibniz, în tribuna oficială a iluminismului german.

Din seria acestor lucrări de compilațiune filosofică ne vom referi, într-un comentariu cât se poate de concis, la următoarele: *Logica, Legile firei, Ithica și Politica sau Filosofia cea lucrătoare și Învățătura metafizicii*.

Logica lui Samuil Micu Clain era întocmită „pre limba românească” în anul 1781, dar a fost publicată la Tipografia Crăiască din Buda abia în 1799. Deși, la prima vedere, pare a fi o traducere oarecare, „partea cea cuvântătoare a filosofiei” constituie o adevărată „facere”, așa cum se exprimă cărturarul însuși. În „prolegomena”, el precizează că „drept aceea adevărul cel logicesc iaste cuviința și întocmirea gândurilor noastre cu lucrul însuși”²¹. În prima parte a lucrării, autorul, pătruns de necesitatea unor explicații introductive, care să faciliteze înțelegerea problemelor abordate, împarte cunoștințele dobândite de ființa omenească în „trei felii”, și anume: 1. *Cunoștința istoricească*, care se capătă prin „simțuri” și „iaște cunoștința lucrurilor celor ce sunt sau se fac”; 2. *Cunoștința filosoficească*, superioară celei dintâi, care „iaște cunoștința pricinilor” (adică a cauzelor), se dobândește prin legătura dintre „pricini (cauze) și fapte”; și 3. *Cunoștința matematică*, considerată a fi cea mai cuprinzătoare dintre cunoștințe, deoarece presupune a avea o bază exactă de evaluare, sub aspect cantitativ, a cauzelor și fenomenelor, ducând la o „adevărată arătare și tâlcuire”, ridicându-se cu două trepte mai sus decât primele tipuri de cunoștințe, și „iaște a cunoaște câtimea sau măsura lucrurilor. Adică cât de mare e lucrul”²². Stăruind asupra *Cunoștinței filosoficești*, cărturarul îi configurează și aria preocupărilor, reprezentând „începuturile și temeiurile ei cele adevărate” care-i sunt aparținătoare, ordonate astfel: *hotărârile* (adică definițiile), *axiomele* și *certitudinile* („ceale ce prin simțiri adevărate și fără îndoială se cunoaște”) ²³. Apoi, pledând pentru o prezentare cât mai limpede a problemelor abordate, Micu susține, în acest sens, adoptarea unor „norme”, care ar putea duce la „îndreptările stilului filosoficesc”. El împarte filosofia în: filosofie *teoretică* și filosofie *practică* (sau „lucrătoare”) și arată că prima categorie se compartimentează, la rândul ei, în: „*Filosofia cea firească*, adică *fisica*, care tâlcuieste puterea și virtutea trupurilor celor firești” și „*Metafizica*, carea Ideile și cele ce cu mintea se socotesc, și adevărurile cele ce mai preste tot le tâlcuieste”. La rândul ei, „*Metafizica* are patru părți: 1. Ontologia, 2. Cosmologia, 3. Psihologia, 4. Teologia firească”²⁴. Iar „de *Filosofia cea practică* se ține: a. *Filosofia practică cea preste tot sau de obște...* b. *Dreptul firei*, în care se dau legi cum trebuie să ne îndreptăm faptele... c. *Etica*, în care se arată calea cum putem să ascultăm de cele ce se poruncesc în legi, d. *Politica*, în care se dau porunci, cu care oamenii, viețuind într-o însoțire, să știe ce se cade să facă, ca să-și îndrepteze vieța spre fericirea cea adevărată... *Dreptul firei* învață legile *dreptății*. *Etica* legile *cuviinței*. Iara *politica* legile *omeniei...*”²⁵. Tot în prima parte a *Logicii* sale, cărturarul tratează despre idei, cuvinte, definiții, judecăți, specii, genuri, despre raporturile care pot exista între conceptele generale și cele particulare, despre „teoria definiției”, silogism și figurile silogistice – linia desfășurătorului de probleme abordate fiind cea moștenită de la marii clasici greci (Platon și Aristotel).

²¹ xxx – *Școala Ardeleană*, vol. I, ediție critică de Florea Fugariu, studiu introductiv și note finale de Romul Munteanu, Editura Albatros, București, 1970, p. 249.

²² Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 108.

²³ *Ibidem*, p. 109.

²⁴ *Ibidem*, p. 110.

²⁵ *Ibidem*.

Partea a doua a *Logicii* este consacrată explicării folosului acesteia pentru îndreptarea spiritului uman și demersului metodologic despre adevăr, distingând trei ipostaze ale adevărului: 1. „adevărul metafizicesc” (care este potrivirea între un lucru concret și ideea generală), 2. „adevărul eticesc” (rezumat la potrivirea între ceea ce gândești și ceea ce spui) și 3. „adevărul logicesc” (echivalat cu „întocmirea gândurilor noastre cu lucrul însuși”).

Referirile lui Micu la abaterile de la adevăr, erorile diverse, datorate „rătăcirilor, greșelilor, prejudecăților, amăgirilor și înșelăciunilor a căror victimă poate deveni omul”, trimit la *idolii* discutați în *Noul Organon* al lui Sir Francis Bacon sau la îndoielile metodice formulate în *Discursul...* lui René Descartes. În acest sens, el arată căile care duc la certitudine: *experiența* („speriința”) și *demonstrația* („arătarea”), pe care le explică în termeni proprii și în mod corect și foarte realist, distingând cu claritate *experiența* de *experiment*, confuzie curentă (în epoca sa și chiar și mai târziu), ceea ce-i aduce cărturarului admirația lui Lucian Blaga care explică că aceasta nu înseamnă „că experiența ar fi depreciată, ci numai că experimentul este socotit ca o metodă superioară de cercetare, față de simpla experiență”²⁶. Tot așa filosoful este uimit de modul în care Samuil Micu Clain distinge între demonstrația *a priori* și demonstrația *a posteriori* („arătare din cele mai dinainte” și „arătare din cele mai de pre urmă”) sau de exemplele date de acesta din gama unor „silogisme cu valoare dubioasă” care, folosite în operațiunea de argumentare, vor duce doar la „adevăruri păruțe”.

Cea de-a doua lucrare filosofică a lui Samuil Micu Clain este *Învățătura metafizicii*, asupra căreia se pare ca acesta a ostenit anterior *Logicii* (încă de pe vremea împăratului Iosif al II-lea sau, oricum, înainte de anul 1790), ea păstrându-se în manuscris vreme de peste un secol și jumătate, mai precis până în 1966, când a fost cuprinsă în conținutul volumului *Scrieri filosofice* (publicat la Ed. Științifică, din București, sub îngrijirea lui Pompiliu Teodor și Dumitru Ghișe).

Împărțind-o în cele patru părți, pe care le știm deja din *Logica* sa: „ontologia”, „cosmologia”, „psihologia” și „teologia firească” (al cărui text s-a pierdut).

În prima parte a lucrării, Samuil Micu se referă la ontologie ca la o „împărăteasă a tuturor științelor” și uzează din plin de teoriile lui Christian Wolff („Volfie filosoful”), care a transferat principiul logic al noncontradicției în metafizică, preluându-l ca principiu fundamental al acesteia, considerand că, în fapt, condiția de bază a existenței unui lucru este ca acesta să nu se contrazică cu el însuși. Din această perspectivă logică, Micu ajunge la concluzia că adevărurile pot fi clasificate în două categorii: „adevăruri trebuincioase”, întemeiate pe principiul noncontradicției, și „adevăruri întâmplătoare”, la baza cărora stă un alt principiu logic – cel al rațiunii suficiente. Apoi pune în discuție termenii de „îns”(entitate) și „neîns”(nonentitate), care poate avea mai multe posibilități (legate de „putința” și „neputința” lor), adică pot fi „îns plinit”, „îns ne plinit” și „ne îns” (care nici nu este și nici nu poate fi), la această ultimă categorie supusă discuției ontologice venind cu unele exemplificări: „făptura să fie nemărginită” sau „Dumnezeu să fie supus altuia,

²⁶ *Ibidem*, p. 112.

supus nici este, nici poate să fie”, unde observăm că elementul de bază intră în contradicție cu el însuși²⁷. Trebuie să remarcăm din nou că învățațul român este foarte inventiv, sub aspect etimologic, atunci când adoptă un termen nou: „Ce grecii zic *on*, latinii *ens*, noi l-am putea zice: ce este, ci mai pe scurt îl vom zice cu un cuvânt chiar românesc: *îns*”²⁸. În ce privește „ființa”, ea înseamnă esența fiecărui lucru, fiind „ceea ce se gândește mai întâi cu mintea”, atrăgându-se atenția asupra acestei necesare distincții între ființa (esența) și „iesterea” sa (existența), comentariul lui Micu fiind că, dintr-un anumit punct de vedere, metafizic, lucrurile sunt privite ca și cum „ființa însului este trebuincioasă” (esența necesară), dar și o „iestere” (existență) care se poate „muta”, fiind „accidentală”²⁹. În acest context, agregările sau stările posibile sunt descrise fie ca moduri, fie ca accidente ontologice, în funcție de calea prin care acestea ajung să existe, astfel: dacă decurg din făptura „însului”, ca „atribute” (cum ar fi „ființa cuvântătoare”, „trup viu” etc.), sunt moduri, iar dacă vin din afara „însului” (precum: roșu, negru, tare etc.), sunt considerate „întâmplări” sau accidente.

Alte abordări sunt legate de identitatea, echivalențele, asemănările, perfecțiunile și imperfecțiunile lucrurilor, despre lucruri determinate și nedeterminate („hotărâte” sau „nehotărâte”), despre distincția dintre entitățile fizice și entitățile logice, despre ideea continuului („necurmatului”) și discontinuuului („curmatului”), despre spațiu, figură, timp, mișcare etc., despre „însul alcătuit” și „însul nealcătuit”, „însul sfârșit” și „însul nesfârșit”, „starea plinită” și „starea neplinită”, despre „începuturi” și „pricini” – toate acestea, prin modul cum sunt asamblate și expuse, dezvăluie încă influența rigidă a scolasticii, deși ele par a fi, scrie Lucian Blaga, „asimilate unui sistem specific luminist”³⁰.

Problematika părții a treia o constituie *Cosmologia*. Considerată drept o știință generală, „*Cosmologia* sau *Cuvântarea despre lume*” a fost – după părerea lui Samuil Micu Clain – „mai întâi” pusă „la rând” de „Volfie”³¹. Descriind condiționarea reciprocă a tuturor lucrurilor, unitatea lor corelativă și șirul infinit al schimbărilor, autorul arată că „legătura poartă ca toate lucrurile să aibă pricinile sale cele lucrătoare”, ceea ce îi asigură un loc important în gândirea sa determinismului și subțiază sensibil firul credințelor și conceptelor susținătoare ale *fatalității*, care îngenunchează și reprimă libera voință a omului. În acest context, Clain se referă la diferitele feluri de fatalism, precum cel ursit de ursitoare, numite de el și „dumnezeoie”, cel al filosofilor stoici, din Antichitatea elină, sau nuanța de fatalism conținută în scrierile lui Benedict Spinoza.

În studiul dedicat „trupurilor” (corpurilor) sunt expuse cu destulă precizie unele idei ale lui Leibniz („stihiiile trupurilor”), prin care este combătută de fapt

²⁷ Samuil Micu, *Scrieri filosofice*, ediție publicată sub îngrijirea lui Pompiliu Teodor și Dumitru Ghișe, Editura Științifică, București, 1966, p. 83.

²⁸ *Ibidem*, p. 79.

²⁹ *Ibidem*, p. 84.

³⁰ Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 125.

³¹ „Volfie a fost cel ce mai întâi au pus la rând învățătura despre lume și o au tâlcuit ales”, constată Samuil Micu, în *Scrieri filosofice*, ed. cit., p. 128.

teoria lui Descartes despre corpuri, așa cum o exprima Christian Wolff, alte elemente, referitoare la materie și mișcare, sunt extrase din mecanica lui Newton și Galilei. Și, cum pare suficient de inițiat în fizica timpului, Samuil Micu Clain se dovedește a fi și deosebit de ingenios atunci când îmbină „perspectiva naturalistă cu perspectiva teologică”, admițând posibilitatea „minunilor”, a căror pricină, susține el, vine chiar de la Dumnezeu.

Partea a treia a volumului are un conținut complex, cuprinzând: „*Pneumatologia*” (știința despre duh), „*Psihologia*” (știința despre suflet) și „*Teologia firească*” (adică meditația naturală și rațională a lui Dumnezeu). În prima secțiune este contestată argumentația lui Leibniz, prin care acesta susținea că monadele (apreciate de Clain a fi „îns nealcătuit”) ar avea „o natură spirituală”.

O altă carte a lui Samuil Micu Clain este *Legile Firei, Ithica și Politica sau Filosofia cea lucrătoare*, având două părți, prima fiind publicată la Sibiu, în Tipografia Petru Bart, în 1800, fără indicarea numelui autorului ei și este „în patru părți împărțită și întru acestea așezată pre limba românească”. În același an (tot la tipografia sibiană) avea să apară volumul al doilea al lucrării, dar cu un titlu ușor schimbat: *Filosofia cea lucrătoare a rânduielilor dreptului firei*.

Preocupările primului volum al lucrării au în vizor menirea de a da „porunci cum să-și îndrepteze omul voia, ca să aleagă binele și să se ferească de rău”³². Nu vom insista decât asupra unor aspecte specifice ale lucrării, care nu sunt prezente în cărțile anterioare ale învățatului, fiind vorba de abordări despre unele aspecte precum: definirea faptei „volnice” (făcută prin libera voință) și a faptelor „amestecate” (interferența dintre voință și trebuință); apoi se fac referiri la aprecierea sau blamarea faptelor privite din punct de vedere moral, în funcție de cum sunt acestea săvârșite (cu știință sau neștiință, din constrângere sau din frică); datoria și „felurile ei”; legea și „legea firei”; este analizată apoi conștiința și conduita omenească. O bună parte a ideilor lui Samuil Clain vine aici în atingere cu cele ale gânditorilor iluminiști, care acordau o mare importanță consolidării unei „conștiințe proprii”, considerată a fi „ca o lumina sădită în natura omului”³³.

În cel de-al doilea volum al lucrării atenția autorului se îndreaptă către „dreptul firei”, reprezentând „acea învățătură... prin carea legile cele firești, sau celea ce ne arată mintea despre poftirea lucrurilor celor bune, și despre fugirea de cele rele, se tâlcuiesc și să pun înaintea”, dar și despre diversele „deregătorii”, în cadrul cărora începutul se face cu respectarea legilor pe care „însuși nemuritorul Dumnezeu le-a vestit oamenilor prin mintea cea bună și dreaptă”, continuând apoi cu toate celelalte „lucrări” la care legile firii îi obligă și, mai ales, cu „lucrările și slujbele” la care omul este obligat de *sufletul* său, de *trupul* său și de „*statul cel din afară*”, ultima ipostază explicând de fapt starea externă a insului uman, de care depinde, în bună măsură, „cele ce pre el îl face fericit”³⁴. Disiminându-le discret printre idei, Samuil Micu recurge, în susținerea tezelor sale, la unele exemple ale autorității

³² xxx – *Școala Ardeleană*, vol. I, ed. cit., p. 251.

³³ Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 116.

³⁴ xxx – *Școala Ardeleană*, vol. I, ed. cit., pp. 258–260.

religioase (care se potrivesc situațiilor discutate), invocând pilde evanghelice sau ale sfinților apostoli, dar și citate sugestive din învățații greci și romani (cum sunt: Aristotel, Seneca, Cicero). Dar nu sunt uitate nici datoriile insului uman față de el însuși, căci „ajutorul cel mai dintâi a sănătății trupului ieste mâncarea și beutura, cu care ca cu niște proptele se razămă și se ține trupul”³⁵. Starea socială a individului, îndatoririle acestuia față de autoritate („stăpânire”) și cele față de „proprietate” structurează în fapt, cumulativ, datoriile față de semenii, constituind un imperativ care „poate fi circumscris și altfel: cât poți, caută să sporești fericirea altora!”³⁶. Deși transpare aici reflexul unor termene ale învățatului față de noile rânduieli burgheze, aflate în formare la începutul veacului. Este prinsă în această discuție și instituția căsătoriei, care este o *poftă*, „pusă în firea trupului”, ce „bărbații o au către femei, și femeile către bărbați” și-i „unește pre ei spre prăsirea pruncilor”³⁷. În relațiile de familie, cele care se statornicesc între părinți și odrasele lor primează educația în spiritul învățaturii biblice, dar și însușirea unor precepte filosofice mai vechi și mai noi, cele din urmă în baza ideilor novatoare ale epocii, indicându-se ca pruncii să nu fie tratați „prea gingaș și moale”. Pledoaria sa în spiritul datoriilor față de „năimiți” și robi, față de „stăpâni” și în special cele față de „părinții patriei”, în vârful ierarhiei aflându-se însuși împăratul – îi face loc unei viziuni evident luminate, căci acestea (datoriile) trebuie să fie în acord cu „legea firei” și cu porunca lui Dumnezeu: „Numai împăratul să nu poruncească ceva, ce este au împotriva legii firești, au împotriva legii lui Dumnezeu... întru acest lucru nu trebuie a asculta și a face porunca împăratului”³⁸.

Pledoaria lucrării lui Clain pentru o morală fundamentată pe „legile firei” arată deplina înțelegere a acestuia pentru noile rânduieli politice ale veacului, singurele considerate a fi în stare să genereze reforme progresiste în statele europene și, în final, să aducă emanciparea socială și bunăstarea celor mulți.

3.2. GHEORGHE ȘINCAI

Istoricul, scriitorul, filologul, teologul și traducătorul Gheorghe Șincai s-a născut la 28 februarie 1754, la Șamșud (azi comuna Râciu, din Județul Mureș), familia lui trăgându-se din străvechea așezare Șinca Veche, din Țara Făgărașului (de unde derivă, probabil, și numele). A învățat carte la Colegiul reformat din Târgu-Mureș, la Gimnaziul piarist din Bistrița și la Seminarul iezuit din Cluj. La 20 de ani este numit profesor de retorică și poetică la Școlile Blajului, de unde pleacă la Roma pentru a urma, alături de Petru Maior, cursurile Colegiului urban pontifical „De Propaganda Fide” și obține, în 1775, titlul de doctor în teologie și filosofie. Își continuă apoi pregătirea intelectuală la Seminarul „Sf. Barbara” din Viena, unde l-a avut ca „prefect de studii” pe colegul său mai vârstnic Samuil Micu

³⁵ Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 117.

³⁶ *Ibidem*, p. 118.

³⁷ xxx – *Școala Ardeleană*, vol. I, ed. cit., p. 261.

³⁸ Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 120.

Clain. Istoricul era recunoscut ca un poliglot, cunoscând, pe lângă limba română, limbile clasice: latina și greaca veche, dar și maghiara, germana, italiana și franceza. Cu aceste calități, tânărul Șincai era într-un totu îndreptățit să ocupe funcția de bibliotecar în cadrul Colegiului „De Propaganda Fide”, funcție în baza căreia a avut acces nelimitat la acte și înscrisuri extrem de prețioase pentru istoria românilor, pe care le-a copiat și le-a transcris, constituind astfel baza documentară a *Hronicii* sale de mai târziu. „Ritualurile” acestor rodnice preocupări documentare și arhivistice le-a urmat apoi cu consecvență și la Viena, și la Buda.

Prin 1784, împreună cu Petru Maior, renunță la călugărie, față de care nu se simțea atras cu nimic, câțiva ani mai târziu (în 1792) fiind numit, la propunerea episcopului Grigore Maior, director general al școlilor românești unite din Transilvania, funcție pe care o va deține vreme de 12 ani, sporind considerabil numărul acestora (înființând peste 300 de școli „normălești”), implicându-se cu eficiență și în alcătuirea, traducerea și tipărirea unor manuale școlare de strictă necesitate, precum: *Abecedarul*, *Gramatica*, *Aritmetica* și *Catehismul*. Conflictul cu episcopul unit Ioan Bob îi marchează profund existența, mahnindu-l, iar lipsurile materiale îl silesc să se refugieze la curtea nobilului maghiar Daniil Vass, unde se ocupa de educația copiilor acestuia (De altfel, acolo, în ținutul Cașovei, va și deceda la 2 noiembrie 1816).

Către sfârșitul anului 1803 istoricul se afla la Buda, unde a ocupat o vreme funcția de corector la Tipografia Crăiască, continuând să lucreze la *Hronica* sa, din care chiar începe să publice unele fragmente în paginile „Calendarului de la Buda”, dar publicarea este întreruptă de cenzură în 1809. Toate intervențiile și demersurile făcute apoi pentru editarea versiunii în limba latină a cărții sale de căpătâi au fost zadarnice, verdictul cenzorului maghiar fiind categoric: „Cartea e demnă de foc, autorul de furci”³⁹. Începe o nouă perioadă de pribegie în destinul cărturarului, „când umbla pretutindeni cu manuscrisele în desagă, ca și cum și-ar fi purtat propria sa viață, material și simbolic obiectivă, pe umeri”⁴⁰.

Opera cea mai de seamă a vieții lui cărturărești, *Hronica românilor și a mai multor neamuri*, ce „în Buda, în aceiaș crăiască tipografie, începută a se tipări în anul 1808”, dă expresie atât experienței și convingerilor proprii, cât și adevărilor dobândite de istoric în urma răscolirii arhivelor străine și a cercetărilor sale aprofundate a documentelor privitoare la români, analizate și trecute prin filtrul critic al cărturarului, autentic și pasionat, care era. Există, fără nicio îndoială, o mare apropiere între programul reformist al *Supplex*-ului și ideile *Hronicii* șincaniene. Aceasta se probează, în primul rând, prin eforturile vizibile ale istoricului de a explica, reliefa și argumenta romanitatea și originea latină a limbii române, apoi, în al doilea rând, prin dovezile continuității milenare a populației romanizate în ținuturile ei de baștină – toate aceste dovezi fiind aduse în vederea afirmării și recunoașterii drepturilor naturale ale românilor ca a patra națiune legitimă din Transilvania. Consecvent cu adevărul istoric, iluministul consemnează și comentează obiectiv un eveniment dureros din istoria noastră – retragerea legiunilor romane, în vremea

³⁹ *Ibidem*, p. 135.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 134.

împăratului Aurelian, în sudul Dunării, care însă, explică el, era o retragere strategică, pentru a pregăti armata și a-i ataca cu mai mare eficiență pe perși – fapt întâmplat în anul 274 d. Chr. – ce „nu se poate tăgădui, dar a îngădui încă nu poci spune că toată colonia o ar fi trecut în Dachia-cea-Noao, pentru că cei mai mulți coloni au trebuit să fie dați spre economie, carea așa lesne știi că nu s-au lăsat...”⁴¹. Dar disputa asupra acestui eveniment, caligrafiază cărturarul, este „întră mine și întră d. directorul Eder, carele prea aspru au scris în contra *Cererei* sau *Instanței* ceii în anul 1791 (este vorba chiar de *Supplex*, la scrierea căruia Șincai a avut o contribuție însemnată – n.a.), date împăratului Leopold II, de românii din Ardeal”⁴². Însă și mai sugestivă, sub aspectul relației de apropiere dintre cucerii (geto-daci) și cuceritori (romani), este o altă scurtă secvență istorică (cea consacrată anului următor, 275 d.Chr.), comentată astfel de Șincai: „Bine au lucrat, sau reu, împăratul Aurelian, când au luat leghioanele și o parte a coloniei din Dachia-cea-Veche și le-au așezat în cea Noauo, precum s-a arătat în anul trecut, nu am de a zice, ci aceasta o însemn, că românii cei de-a stânga Dunărei, mai vârtos cei din Ardeal, până astăzi pomenesc pre împăratul Aurelian cântând cu jale: hai, Lerom, doamne! Adecă: hai, Aureliene, doamne! când colindă de Crăciun!”⁴³.

Deși era de formație teolog, din multe pagini al *Hronicii* sale rezultă atitudinea critică a acestuia față de năravurile preoților autohtoni, predispuși la agonisirea de averi și puși mereu pe chiverniseală, dar și față de biserica Romei și de papalitate, fiind îngrijorat și de faptul (posibil) ca românii să ajungă mai subjugăți și mai asupriți tocmai prin acceptarea „unirei” cu biserica romană, motiv pentru care, cu tact și prudență, „îi îndeamnă pe uniți să se țină de obiceiurile lor răsăritene”⁴⁴.

O altă contribuție a lui Gh. Șincai, sub aspect cultural-lingvistic, o reprezintă publicarea la Viena, în 1780, în asociere cu Samuil Clain, a primei gramatici românești, *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, care, dincolo de faptul benefic al introducerii scrierii cu caractere latine și a încercării de a alcătui o limbă literară, a păcătuțit prin încercarea exagerată de a crea și impune, pe calea ortografiei etimologice, acele „tradiții artificiale”, nepotrivite limbii române, procedând la eliminarea și înlocuirea neologismelor existente, preluate din alte limbi, cu cuvinte, sintagme și expresii exclusiv romanice, purificând astfel graiul de acele „elemente pe care le socotea barbare”⁴⁵. Deși materialul de bază al ortografiei etimologice fusese strâns de S. Clain și configurat încă în paginile *Cărții de rogacioni* (1799), în anul 1805 istoricul Gh. Șincai tipărește o a doua ediție a cărții *Elementa linguae...*, unde numai el apare ca autor, asumându-și această calitate, probabil, în baza contribuțiilor proprii, a modificărilor, simplificărilor și evidentelor îmbunătățiri aduse în ortografia etimologică a lucrării, ca în exemplele: *bonul hom* (în 1780) – *bunul om* (în 1805); *eu sent – io sînt*; *muliere – muiere* ș.a.

⁴¹ Gheorghe Șincai, *Opere I, Hronica românilor*, tom I, ediție îngrijită și studiu asupra limbii de Florea Fugariu, prefață și note de Manole Neagoe, Editura pentru Literatură, București, 1967, p. 48.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, p. 50.

⁴⁴ Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 138.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 141.

Interesat de fizică, de cosmologie și de științele naturii, în general, în lucrarea *Învățătura firească spre surparea superstiției norodului*, iluministul explică pe înțelesul tuturor la ce folosește această „învățătură firească”, adică: „la ce proprietăți au trupurile (corpurile – n.a.), când străbatem cu mintea ce alcătuire au focul, aerul și apa, când cuprindem iarăși cu mintea cum se nasc ploaia, zăpada și grândinea dimpreună cu celelalte meteori ce se fac în văzduh, precum sunt fulgerul și trăsnetul, când pricepem ceva despre mișcarea ce o fac luna și stelele și, mai pe urmă, când cunoaștem pricina pentru care se întunecă Luna și Soarele”⁴⁶. Istoricul subliniază importanța înțelegerii fenomenelor naturii și, mai ales, „învățătura fizicei”, care „mântuie pe fiștecarele de frica cea fără de lipsă, în care din neștiință au căzut”⁴⁷, constatând totodată ravagiile pricinuite de iluziile unor fenomene obscure, precum: vrăjile, scamatoriile, credința în dedublare și în aparițiile fanteziste (draci, strigoi, priculici), mania „nuielei de ghicit” etc. Dar meritele lucrării rezultă și din altă direcție: ea introduce în circuitul cultural autohton unele expresii noi, reprezentând terminologia științifică a vremii, la care limba română nu numai că era deficitară, ci de-a dreptul săracă.

3.3. PETRU MAIOR

Istoricul, filologul și scriitorul Petru Maior s-a născut la Căpușul de Câmpie sau la Târgu-Mureș, în anul 1760. A fost fiul protopopului unit Gheorghe Maior din Diciosânmărtin (astăzi municipiul Târnăveni). După studiile elementare la Căpușul de Câmpie, unde se stabilise familia (tatăl său fiind protopop de Iclod), urmează Gimnaziul romano-catolic din Târgu-Mureș (1769–1772) și Gimnaziul superior din Blaj (din 1772 până în 1774), după care, conform tradiției greco-catolice, pleacă la Roma, la Colegiul „De Propaganda Fide” (1774–1779), unde își susține doctoratul în filosofie și teologie. Timp de un an (1779–1780) studiază dreptul canonic la Universitatea „Sancta Barbara” din Viena, apoi se întoarce la Gimnaziul din Blaj, ca profesor de logică, metafizică și drept natural (denumit și „dreptul firei”). În 1784 renunță la sutana de călugăr, iar în anul următor este numit preot și protopop la Reghin, din această funcție ecleziastică sprijinind cu dăruire atât biserica, cât și educația școlară din așezările românești de pe Mureșul de Sus. Este solidar cu mișcarea socială și națională a intelectualității românești din Transilvania, participând și având o însemnată contribuție la întocmirea petiției programatice *Supplex Libellus Valachorum* (din 1791), ideile acesteia fiind și cele după care și-a pliat conținutul celor mai importante scrieri ale sale. Începând cu 1809 ocupă funcția de „revizor crăiesc” și corector (cenzor) al cărților românești ce se tipăreau la Buda, pe care o va deține până la trecerea sa la cele veșnice, la 14 februarie 1821.

Principalele lucrări ale cărturarului sunt: *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* (1812), *Disertație pentru începutul limbii românești* (1812), *Disertație*

⁴⁶ xxx – *Școala Ardeleană*, vol. II, ediție critică de Florea Fugariu, studiu introductiv și note finale de Romul Munteanu, Editura Albatros, București, 1970, p. 34.

⁴⁷ Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 145.

pentru literatura cea veche a românilor (1812), *Istoria bisericii românilor* (1813), *Lexiconul de la Buda* (volum colectiv, 1825) și *Procanon* (elaborată în anul 1783, publicată postum, abia în 1894).

Publicată la Crăiasca Typografie a Universității Ungurești din Pesta, în 1812, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* începe cu următorul motto: „Cu anevoie iaste a nu grăi adevărul”, fiind scrisă în tonul și maniera scrierilor celorlalți corifei ardeleni (Samuil Micu și Gheorghe Șincai), dorindu-se din capul locului și un răspuns dat tuturor acțiunilor de defăimare a românilor în epocă, venite pe linia istoriografiei „oficiale” a imperiului, reprezentată de istoricii sași Eder și Sulzer, precum și a istoricului german Engel. Așadar, în acest spirit și Petru Maior susține ideea latinității limbii române, a originii pur latine a românilor, explicând că „Dachia cu prilejul războiului romanilor se deșertă cu totul de lăcuiitori”⁴⁸. Explicațiile exagerate ale masacrării băștinașilor daci și a retragerii spre răsărit a rămășițelor armatei lui Decebal, din fața legiunilor Romei, se bazează doar pe interpretarea fantezistă a imaginilor sculptate în piatră pe monumentala columnă traiană: „că dachii îmbulziți de cunoștința răotăților sale celor drăcești, carii au avut timp, nu au așteptat să dea față cu romanii, nice nu au mai rămas nici unii în Dachia, ci, precum mulți neputând scăpa dinaintea romanilor, ei în de ei se omorără (& 3), așa aceștia cu mueri și cu prunci cu tot au fugit, precum se și văd în Columna lui Traian, la numărul 113 și 114, fugind întraltă țeară cu muerile, cu pruncii și cu vitele”⁴⁹. Și, pentru a anula cu totul etnogeneza românească, realizată prin simbioza daco-romană (și nu altfel!), de parcă măcelărirea și fuga populației băștinașe geto-dace din fața puhoiului legiunilor romane nu ar fi fost de ajuns, P. Maior sacrifică chiar și adevărul istoric pe altarul intereselor nației, susținând tranșant că „romanii cei trimiși de Traian, așezându-se cu lăcașul în Dachia, nu s-au căsătorit cu mueri dache”⁵⁰. Descriind bărbăția românilor, în lupta sa cu prejudecățile unor vechi cronicari maghiari, „ori grecești, ori de alte ghinte streine”, cărturarul se referă nu doar la românii din Ardeal, ci la locuitorii din toate cele trei provincii românești, arătând că „faptele românilor trebuie a judeca despre vârtutea românilor, nu din condeiu necumpătatului notariu a lui Bela, mai puțin în gura lui Opaforcoș, spinonul lui Tuhutum...”⁵¹. Polemicile purtate cu istoricul Carol Eder se referă, în mare parte, la „statul (de fapt la *statutul* – n.a.) românilor din Ardeal după Sfântul Ștefan, craiul ungarilor” și, în special, la starea acestora după înțelegerea din 1437, realizată ca urmare a răscoalei populare de la Bobâlna, cu prevederi extrem de severe la adresa românilor, legiferate în *Unio trium nationum*, prin care erau îngrădite și suprimate drepturile politice și sociale ale acestora, vreme de câteva secole fiind supuși vieții iobăgești, searbădă, trudnică și plină de servituți umilitoare.

Anexată cărții sale istorie, lucrarea *Disertație pentru începutul limbii românești* este o scriere cu deschidere filologică, în care iluministul se arată preocupat mai

⁴⁸ xxx – *Școala Ardeleană*, vol. II, p. 190.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 191.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 194.

⁵¹ *Ibidem*, p. 209.

ales de originile limbii române și de locul pe care aceasta îl are (și l-a dobândit) între limbile popoarelor care descind din romani; drept pentru care el caligrafiază și aceste înduioșătoare rânduri, oarecum programatice pentru demersul său istorico-filologic: „Fiind că limba cea românească e lătinească, celui ce va să cerce începutul limbei românești, îi iaste de lipsă mainainte să aibă cunoscute întâmplările limbei lătinești”⁵². Animat de o pasiune de cercetare mistuitoare, Maior descoperise intuitiv că limba lătinească a cancelariilor și a cronicarilor, adică limba cultă, s-a rafinat continuu în timpul istoric, deosebindu-se de latina vulgară, chiar dacă își avea rădăcinile în graiul vorbit al poporului roman: „Ea fusese făcută prin îndreptări savante după modelul grec, din limba cea vie a poporului roman. Deosebirea dintre cele două limbi era, după părerea lui Maior, așa de mare, încât poporul nici nu înțelegea limba cultă. Mai iscoditor decât confracții săi și decât latiniștii de mai târziu, Petru Maior caută să identifice originalul latin, prototipul foarte îndepărtat, în chiar datele limbii românești”⁵³. Dar transformări ale limbii latine s-au întâmplat și sub influența nefastă a „varvarelor ghinte”, care s-au năpustit în valuri în spațiul italic, alterându-i conținutul, în timp ce limba românească „a crescut” mai izolată, protejându-se astfel mai bine de amestecul ei cu alte graiuri: „Așa dară limba românească e acea limbă lătinească comună, carea pre la începutul sutei a dooa era în gura romanilor și a tuturor italienilor (...) urmează că limba românească e mai curată limbă lătinească a poporului roman celui vechiu de cât limba telienească, cea de acum”⁵⁴. Supozițiile istoricului Petru Maior sunt un bun prilej pentru filosoful Lucian Blaga de a comenta cu simpatie curajul cărturarului, în legătură cu aprecierea acestuia că limba românească ar fi de fapt „muma” limbii italiene: „Făcând o asemenea afirmație, Petru Maior se referea, fără îndoială, la o limbă românească purificată de vocabularul *barbar*, care oricum a atins-o și pe ea”⁵⁵.

Tot ca anexă a *Istoriei... sale* apare și lucrarea *Disertație pentru literatura cea veche a românilor*, în paginile căreia sunt întărite multe din ideile despre originea nobilă a românilor și a limbii române, iar ideea latinității, mai ales atunci când se referă la faptul că încă „mai de demult” românii „s-au întrebuițat cu slovele cele lătinești”, îi pricinuieste istoricului un entuziasm... arheologic greu de descris: „din cele mai multe inscripții, în marmuri tăiate, ale romanilor celor vechi din Dachia, care s-au aflat și până astăzi se sapă din pământ în Dachia, mai vârtos în Ardeal și în Bănat, toate cu slove lătinești scrise, se vede”⁵⁶. Iar, scrie Maior, în aceste teritorii locuite de români se foloseau două limbi „lătinești”: latina de cancelarie, în înscrisurile oficiale, în școală și biserică, și latina populară sau limba română, în stările de jos: „Iarăși însămnăm aci, că dooa limbi era lătinești, una carea o grăia norodul, și aceasta o învăța de la mumă-sa, alta a celor învățați, și aceasta o învăța în școală dela dascăli, precum și astăzi. Ci și una și alta să zicea lătinească. Limba

⁵² *Ibidem*, p. 214.

⁵³ Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 158.

⁵⁴ xxx – *Școala Ardeleană*, vol. II, p. 219.

⁵⁵ Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 159.

⁵⁶ xxx – *Școala Ardeleană*, vol. II, p. 225.

carea o grăia norodul, iaste limba românească”⁵⁷. Cărturarul iluminist se referă apoi, cu admirație, la românii sud-dunăreni, care, pe tot parcursul Evului Mediu timpuriu și mijlociu au rezistat cu stoicism la „grecizare”, folosind limba latină atât în raporturile cu cancelaria imperială de la Constantinopol, cât și în oficierea slujbelor religioase: „De vreme ce episcopii români cei preste Dunăre, adunați în săbor, au scris împăratului grecesc lătinește, urmează că au fost neștiutori de limba grecească. De unde neîndoit lucru iaste că românii cei preste Dunăre, și în slujbele cele besericești, cu slove lătinești și cu limbă lătinească să întrăbuiță”⁵⁸. Apoi, cu nemângâiată întristare constată cărturarul că „românii cei dincoace de Dunăre, în suta a cincisprezece de la Hs., au lăpădat slovele cele lătinești și au primit cele chiriliane”, evenimentul întâmplându-se „în suta a cincisprezecea”, în cadrul soborului de la Florența, când românii au fost convinși să se lepede de slovele latinești „și să primească cele chiriliane, cu care să întrăbuițează rușii și sârbii, pentru ca nu, ținând mai încolo slovele cele lătinești, tinerii românilor citind cărțile lătinilor, să se alipească cu inima cătră dogmele lătinilor...”⁵⁹

Dar în secolul al XVII-lea, în toiul confruntărilor religioase dintre catolicism și „eresul lui Luter și a lui Calvin”, intervine „prințipul Ardealului”, care, vrând să-i convingă și pe români să treacă la calvinism și să se lase de „credința cea pravoslavnică”, și nereușind acest lucru, „drept aceea poronci ca nici vlădicelui, nici altor preoți mai mult să nu le fie slobod a sluji lucrurile cele sfinte, fără în limba românească. Vede-se aceasta și din hrisovul cel din anul 1643, în 10 zile a lunei lui octomvrie, dela Gheorghie Racoți, lui Simion Ștefan, alesul lui vlădică românesc în Ardeal...”. Hrisovul principelui prevedea însă ca „prin toate cărțile românești ce se tipărea acolo (adică la Bălgrad – n.a.) a se sămăna eresul calvinesc” – dar încercarea de corupere religioasă nu a izbândit și „românilor le rămăse acea facere de bine de la prințipul acela, că scăpară de limba cea slovenească, și acum numai slovele cele chiriliane le mai au...”. Așadar, încercarea de scoatere a limbii slavone din biserică a avut un gir oficial, iar urmările acestei măsuri au fost benefice pentru români și sub alte aspecte, întrucât aceștia, „scriind cu slove lătinești românește, limpede se vede că limba românească e soră dulce cu cea italienească și că limba românească e limba cea veche a poporului prea străluciților romani”⁶⁰.

Și *Istoria besericei românilor, acestor dincoace, a celor dincolo de Dunăre* poartă „marcajul de cerneluri din Crăiasca Typografie a Universității din Pesta, Anul Domnului, 1813”. Ea este, așa se dorește să fie din concepție, o răsfoire și o (oarecum) epifanică rememorare a celor mai reprezentative momente ale bisericii românilor, însă cu accentul pus pe biserica românilor ardeleni, mai întâi „subt prințipii calvini”, apoi după „Unirea cu beserica Romei”, istoricul analizând faptele lumii canonice autohtone în alte trei etape: „Statul Unirei în zilele vlădicului Ioan Inochentie Clain”, „în zilele vlădicului Petru Pavel Aron” și „în zilele lui Ioann Bob”.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 227.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 228.

⁶⁰ *Ibidem*, pp. 229–230.

Tonul scrierii este cumpănit, așezat, fără abateri pătimașe de la traseul istoric trasat, Maior fiind animat – după propria-i mărturisire – doar de „dorul cel neastâmpărat, carele pururea l-am avut a cunoaște întâmplările bisericești românilor...”⁶¹.

În paginile de început ale *Lexiconului de la Buda*, autorii tomului se adresează, în chip de exordiu, pe un ton politic, „binevoitorului cetitoriu, sănătate!”, apoi arată care ar fi rostul acestui „Lexicon românescu-latinescu-ungurescu-nemțesc”, la care au trudit atâția vrednici cărturari, între care și „cinstitul domn Petru Maior (...), asemenea a eparhii Făgărașului preot și lângă tipografia crăescei a științelor universității aceștii ungurești, a cărților românesce greco-catholic revizor”, despre care trebuie reținută marea lui deprindere cu „ortografia română sau latino-românesce, cu care cele ascunse a rădăcinei cuvintelor / se deschid (adecă mod de a cunoaște rădăcina cuvintelor românesce), cu apriată dovadă despre întemeiata sa știință în cele ce se țin de limba română, în fruntea cestui *Lexicon* au pus, care încă au răposat mai înainte de ce ar fi isprăvit cea mai de pe urmă revizie și mai vârtos pre sine luata cel care a rădăcinei cuvintelor, ca să se veadă a fi asemenea altor cuvinte în limba italienească, spaniolească și frâncească...”⁶². Și, într-adevăr, vrednicul domn Petru Maior își onorează această misie, evidentă și în „dialogul pentru începutul linbei română, între nepot și unchiu”, cu trimiteri la conținutul cărților sale anterioare, dialogul fiind focalizat pe analiza comparativă a limbii române și a celei latine, fiind axată, mai ales, pe „șesitura ei cea din lontru destintă (osebită) de șesitura linbei carea o citesc în cărțile latine...”⁶³. Tezele despre alungarea dacilor și pustiirea Daciei, după cucerirea romană, și despre colonizarea noii provincii cu cetățeni romani, se păstrează și aici, constituind argumentul de forță al cărturarului în favoarea nobleței etnice a românilor și a latinității limbii române. Comentând modul cum pune cărturarul problema, referindu-se în termenii moderni ai epocii sale la „structura fundamentală, interioară, ascunsă a unei limbi, structură în care el identifică un prototip”, Lucian Blaga arată că, chiar dacă „acest mod de a vedea în *adânc* nu apare la Maior pe un plan *filosofic*, ci pe un plan concret, în legătură cu problematica limbii românești”, în schimb, „spiritul în care Maior adâncește o problemă de specialitate este așadar *filosofic*”⁶⁴.

Procanonul a fost alcătuit în anul 1783, având denumirea completă: *Procanon, ce cuprinde în sine cele ce sunt de lipsă, spre înțelesul cel deplin și desăvârșit al canonilor și atoată tocmeala bisericească, spre folosul mai cu seamă a românilor*⁶⁵. Este o carte despre canoanele bisericești, adică de specialitate teologică, care a rămas însă multă vreme în manuscris, până în anul 1894, când a fost editată la București, la Tipografia „Cărțile Bisericești”, în îngrijirea prof. C. Erbiceanu. Dezvăluind atitudinea fostului student de la Colegiul „De Propaganda Fide” față de

⁶¹ *Ibidem*, p. 318 și urm.

⁶² xxx – *Școala Ardeleană*, vol. III, ediție critică de Florea Fugariu, studiu introductiv și note finale de Romul Munteanu, Editura Albatros, București, 1970, p. 173.

⁶³ *Ibidem*, p. 175.

⁶⁴ Lucian Blaga, *op. cit.*, pp. 159–160.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 148.

biserica catolică, cartea își are importanța ei tocmai prin această privire și observație de factură iluministă, făcută dinlăuntru catolicismului.

Volumul este compartimentat în cinci părți, fiecare dintre acestea având o structură proprie, abordând o mulțime de aspecte ale vieții religioase.

Prima parte este intitulată „Despre împărățirea bisericii”, având în obiectiv definirea *împărăției*, adică a puterii imperiale, de către „tâlcuitorii legilor firii”, autorul lucrării luând seama că această „*împărățire* este sau vremelnică (lumească) sau duhovnicească (bisericească)”, el propunându-și să lupte tocmai împotriva „*ereticeilor* care neagă acest imperiu duhovnicesc” și pe care, deși nu-i numește, oricine poate să-i presupună ca fiind purtătorii anumitor „idei din mișcările protestante”. Infatuarea bisericii romane, grandoarea și abuzurile nenumărate îi îndreaptă convingerile lui Petru Maior spre a „susține existența și îndreptățirea unui imperiu duhovnicesc, dar un asemenea imperiu trebuie să se realizeze întru smerenie, după cuvintele lui Isus: *iar eu sunt întru voi, ca cela ce slujește*”⁶⁶. Detașându-se de toate năravurile clericale, tânărul cărturar descrie în termeni critici că „bisericii Romei încă din vremurile cele de demult începuse a-i răsări coarne, care, după scurgerea vremilor, mai tare și mai tare au crescut, cât în suta a patra așa grația Sfântul Marele Vasile, dascălul a toată lumea, despre Roma: *Scârbitu-m-am de mândria bisericii aceea*”.

În partea a doua a *Procanonului*, intitulată „Despre nesmăntnicia / infailibilitatea bisericii”, cărturarul manifestă o atitudine de-a dreptul de frondă față de biserica Romei și de misiunea ei religioasă, așa cum era și este structurată ierarhic, susținând cu mare curaj că „darul infailibilității îl are biserica iar nu papa și anume numai biserica în calitatea ei de adunare a arhiererilor și exclusiv în chestiuni dogmatice”⁶⁷.

Cea de-a treia parte a lucrării este consacrată delimitării puterii bisericești și a celei împărătești, care, în viziunea iluministă a lui Maior, poate fi hotărnicită cu destulă precizie astfel: „ținta puterii împărătești este fericirea vremelnică a oamenilor, câtă vreme ținta puterii bisericești este fericirea cea de veci a oamenilor. Puterea împărătească este laică, puterea bisericească pur spirituală. Una este terestră, cealaltă – cerească”⁶⁸.

Partea a patra a lucrării este „Despre soboare”, unde părerea lui Maior este de asemenea cât se poate de clară, vizavi de amestecul puterii imperiale în sinoadele bisericii creștine (ușor de constatat, începând chiar cu edictul de la Milan din 313, continuând cu Conciliul de la Niceea și continuând până la „Unirea” de la 1700, a românilor ardeleni cu biserica Romei), el arătând că într-adevăr în seama puterii imperiale stă „datoria de a veghea și de a păzi ca lucrările arhierilor întocmiți în sinod să aibă loc în rânduială, în libertate, și în liniște,” dar, subliniază el, „împăratul nu are însă dreptul de a hotărî asupra dogmelor”⁶⁹.

⁶⁶ *Ibidem*, pp. 148–149.

⁶⁷ *Ibidem*, pp. 150–151.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 152.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 153.

Ultima parte a lucrării tratează „Despre canoanele cele primite și întărite în biserica răsăritului”, fiind puse în discuție unele aspecte, totuși, atât de familiale ale vieții monahale și ale ritualurilor bisericești, exersate și deci bine cunoscute de tânărul teolog greco-catolic.

Istoricul literar G. Bogdan Duică a studiat cu atenție *Procanonul* lui Petru Maior și a descoperit ca sursă posibilă a acestuia o lucrare de teologie a învățatului Iustinus Febronius, profesor de drept la Trier, drept pentru care el și afirmă că lucrarea cărturarului ardelean ar reprezenta „*ecoul românesc al febronianismului*”⁷⁰.

Unele istorii literare și dicționare amintesc alte două lucrări ale lui Petru Maior stâruitoare de interes, probabil, pentru cei pasionați de literatură și teologie, fiind vorba de: *Predici sau învățături la toate duminicile și sărbătorile anului și Didahii*, unde acesta abordează diverse aspecte de ritual ale vieții religioase, prezentându-le în spiritul educației și al moralei creștine.

3.4. IOAN BUDAI DELEANU

Poet, lingvist, filolog, istoric, jurist, un veritabil intelectual român, profund legat de mișcarea iluministă a veacului său, Ioan Budai Deleanu s-a născut la 6 ianuarie 1760 (după unele surse la 1763), în satul Cișmău, din comitatul Hunedoarei, fiind primul copil (din cei zece) al preotului greco-catolic Solomon Budai. După studiile elementare în satul natal, tânărul Budai-Deleanu continuă să se școlească, urmând Gimnaziul din Blaj (1770–1777), înscriindu-se apoi la Facultatea de Filosofie din Viena, în anul următor fiind bursier al Colegiului „Sf. Barbara”, continuându-și studiile în filosofie și teologie pe care le va încheia în 1783. Ca student vienez s-a aflat mereu sub oblăduirea prefectului de studii Samuil Micu și într-o bună prietenie cu colegii săi de seminar, tinerii (viitori cărturari) Gheorghe Șincai și Petru Maior. Se întoarce, pentru scurt timp, la Gimnaziul din Blaj, unde este prefect de studii, dar intrând în conflict cu episcopul Ioan Bob refuză să fie hirotonist ca preot, astfel încât în anul 1784 pleacă la Viena să urmeze cursurile Facultății de Drept. Funcționează apoi, pentru a-și câștiga existența, ca psalt la Colegiul „Sf. Barbara”, ocupând, în paralel, și postul de copist-traducător la Cancelaria Consiliului Aulic de Război, funcție solicitată, după câte se pare, de „realizarea politicii iluministe a lui Iosif al II-lea”⁷¹.

Apoi începe o nouă etapă în viața cărturarului-poet, prin plecarea acestuia, în împrejurări enigmatice, în partea de răsărit a Imperiului Habsburgic, mai precis la Lemberg (sau Lwow, azi Liov, în Ucraina), unde în 1787 este secretar juridic, iar în 1796 este promovat consilier (judecător) la Curtea de Apel din Lwow; acolo își va scrie opera și tot acolo va trece și la cele veșnice (la 24 august 1820). S-ar părea că a revenit totuși în Transilvania, pentru o scurtă perioadă, de doar câteva luni, între

⁷⁰ *Ibidem*, p. 134.

⁷¹ Aurel Sasu, *Dicționarul Biografic al Literaturii Române* (DBLR), M-Z, Editura Paralela 45, Pitești, 2006, pp. 227–228.

1790–1791, pentru a-și aduce contribuția la elaborarea memoriului intelectualității românești, *Supplex Libellus Valachorum*.

Opera sa cunoscută se constituie din mai multe lucrări cu un conținut extrem de divers – de la pedagogie și istorie la drept, de la lingvistică și lexicografie la literatură – dintre care amintim: *Carte trebuincioasă pentru dascălii școalelor de jos* (1786), *De originibus populorum Transylvaniae*, *Temeiurile grămaticii românești* (1812, aceasta și cu o redactare în limba latină), *Dascălul românesc pentru temeiturile gramaticii românești* (lucrare neterminată, rămasă în manuscris), *Lexicon românesc-nemțesc și nemțesc-românesc* (1818), poemul *Trei viteji* (poem satiric, din păcate neîncheiat și acesta, editat abia în 1928, la peste un secol de la stingerea din viață a autorului), toate acestea culminând cu poemul eroi-comic *Țiganiada* sau *Tabăra Țiganilor*.

Deși aparține aceluiași front spiritual al „latiniștilor”, cu studii serioase, urmate în capitala Imperiului Habsburgic, și cu o solidă formație filosofică și teologică, totuși, în linia de creație și în biografia lui Ioan Budai Deleanu există aspecte care îl disting de opera și profilul spiritual (luate fiecare în parte) al foștilor săi colegi de la „Sf. Barbara”. În primul rând, ca funcționar imperial, el a trăi multă vreme în străinătate, având astfel posibilitatea de a evalua mult mai liber mișcarea iluministă europeană și în afara constrângerilor impuse de canoanele bisericești; apoi fiind cunoscător al literaturilor clasice și moderne (greacă, italiană, germană, franceză și probabil engleză), a dobândit în scrisul său rafinamentul și elevația necesare ținutelor literare înalte, la capătul cărora se ivesc mereu capodoperele. Așa se face că în cazul său nu lipsesc deloc aprecierile la superlativ; astfel, pentru Lucian Blaga el este „cel mai de seamă poet român al epocii”⁷²; pentru G. Călinescu, este „adevăratul poet al latiniștilor”⁷³; pentru Aurel Sasu, critic și istoric literar clujean, Ioan Budai Deleanu „nu dă literaturii române moderne doar un punct de pornire, ci și prima ei capodoperă, comparabilă cu creații europene de valoare universală”⁷⁴; iar pentru Nicolae Manolescu „poemationul eroi-comic-satiric, în sine, *Țiganiada*, este *Don Quijote* al nostru, glumă și satiră, fantasmagorie și scriere înalt-simbolică, ficțiune și critică a ei”⁷⁵.

Lucrarea lui Ioan Budai Deleanu, la care ne referim aici mai pe larg, conține 12 „cânturi”, ea datând din 1800, când a fost elaborată prima variantă, existând și o a doua variantă, încheiată de poet abia în anul 1812. Comentând valoarea variantelor de lucru, criticul Nicolae Manolescu subliniază cota mai înaltă a celei dintâi, „această inversare a evoluției firești fiind explicată prin lipsa de legătură a lui Budai, care a trăit la Lwow aproape toată viața, cu tradițiile literare românești și cu mișcarea contemporană din Moldova și Muntenia, în care s-ar adăuga cultura lui de

⁷² Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 165.

⁷³ G. Călinescu, *Istoria literaturii române, compendiu*, Editura pentru Literatură, București, 1968, p. 45.

⁷⁴ Aurel Sasu, *op. cit.*, p. 228.

⁷⁵ Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române. 5 secole de literatură*, Editura Paralela 45, Pitești, 2008, p. 132.

tip occidental”⁷⁶. Pe de altă parte, în postura de autor la prima variantă a lucrării este... Leonachi Dianeu, care ar fi, după câte se pare, pseudonimul literar al lui Ioan Budai-Deleanu, volumul fiind „îmbogățit și cu multe înșămări și luări-aminte critice, filosofice, istorice, filologhice și gramatice de cătră Mitru Perea (o fi vorba de Petru Maior?! – n.a.) și alți mai mulți, în anul 1800”⁷⁷.

Unii critici și comentatori ai *Țiganiadei* au văzut în această creație configurându-se modelul stihurilor homerice din *Bătălia șoarecilor cu broaștele*, alții au văzut înscrierea poemei pe linia de creație a operei *Vadra răpită* a lui Tassoni sau au asociat-o cu capodopera lui Cervantes – cert este că toți cei care s-au referit la ea, i-au recunoscut valoarea literară și au lăudat priceperea și talentul poetului ardelean din Cigmău.

Epopoe eroi-comică-satirică, *Țiganiada* sau *Tabăra Țiganilor* (acesta este titlul complet) aparține genului epic și este singulară în istoria literaturii române, atât prin subiectul ei tratat alegoric, având evidente tendințe satirice antifeudale și anticlericale, cât și prin snopul de idei iluministe, infiltrate subtil în țesătura ei literară, căci, prin intenție programatică, ea reprezintă o lume întoarsă pe dos, parodiind, la urma urmei, chiar ordinea universală.

Epopoea surprinde, ca acțiune și cadru istoric, momentul în care domnitorul muntean Vlad Țepeș înarmează o ceată de țigani pentru a ține piept atacurilor turcești; întâmplările și peripețiile celor care fac parte din noua sa armie iscând apoi o serie întregă de comică și încurcături care nu sunt doar hazoase, dar unele sunt și pline de tâlc. Personajul principal al poemului este Parpanghel, secondat de drăguța lui, Romica, și de o sumedenie de alte „arătări” din umbră, cu nume dintre cele mai bizare și grotești (Corcodel, Cucavel, Parnavel, Bambul, Buladel, Ciuntul, Cuțul, Sfârcul, Găvan, Gogoman, Goleman, Zăgan, Șperlea, Papură, Talander etc.), care toate apar și se împletesc într-un evantai de situații comico-satirice dintre cele mai diverse, dar și mai dinamice și mai zgomotoase, generând însă niște vociferări mai aparte, căci vorbăria Țiganilor este mai degrabă onomatopeică.

La un moment dat, întâmplările bătăliei duse de oștile lui Țepeș cu turcii iau proporții uriașești, angajând chiar puterile mitologiei creștine: Arhanghelul Mihail și cetele lui luptă alături de voievodul muntean, în timp ce Satana cu demonii lui se poziționează alături de oștile turcești.

Analizând și trecând conținutul *Țiganiadei*, prin subtilele filtre ale gândirii sale filosofice, Lucian Blaga constată marea libertate a poetului în utilizarea atât a unor „elemente de mitologie păgână”, cât și a unor „elemente de mitologie creștină”, dar și numeroase „ustensile rituale ale bisericii”, cărora, adesea, le răstălmăcește rostul, ceea ce îl face să constate că „o asemenea eliberare de sub spiritul dogmatic a teologiei creștine presupune un spirit care a cernut teologia tradițională prin focul criticii...”⁷⁸. De asemenea, el ia în vizor modul meșteșugit în care Ioan Budai Deleanu ironizează „fanatismul și superstiția”, considerate a fi „cele două primordiale

⁷⁶ *Ibidem*, pp. 123–124.

⁷⁷ xxx – *Școala Ardeleană*, vol. II, p. 240.

⁷⁸ Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 167.

ținte de atac ale filosofiei iluministe”, după cum nici „moravurile de la mănăstiri nu sunt cruțate de săgețile lui Budai Deleanu” și nici goana după ranguri și o grabnică înavușire a nobilimii și a înaltului cler sau modalitățile alterate prin care se exercită conducerea monarhică a statului (aluzie clară la rânduielile din Imperiul Habsburgic, văzute totuși prin prisma unei simpatii... iluministe!), așa după cum reiese din dezbateră ad-hoc a cetei de țigani despre care ar fi forma de guvernământ cea mai potrivită pentru ei, ca și analogierea lui Vlad Vodă (prin intermediul mijloacelor literare) cu împăratul Iosif al II-lea și, mai ales, aprecierea de ansamblu, de către filosof, a creației poetice a lui Ioan Budai Deleanu, care, „*privită în bloc*, poate fi considerată ca un tratat de politică iosefinistă”. Părerile gânditorului sunt incontestabile, juste, deoarece este un lucru știut că „în împărăția austriacă, iosefinismul îngăduise multor gânditori, scriitori, ideologi, luptători să-și dezvolte concepțiile, ideile, opiniile și îndemnul...”⁷⁹ Iar printre cei care *au accesat* aceste „posibilități” s-a numărat, fără nicio îndoială, și Ioan Budai-Deleanu, alias Leonachi Dianeu!

3.5. ALȚI CĂRTURARI ILUMINIȘTI. SOCIETATEA FILOSOFEASCĂ A NEAMULUI ROMÂNESC

Dintre intelectualii români din Transilvania, reprezentantativi sub aspectul aderenței la curentul de idei reformist-iluminist, nu poate lipsi numele teologului **Ioan Para** (născut în 1744, la Silvașul de Jos, comitatul Hunedoara), cu rădăcini nobiliare românești în zona Hațegului, bursier al vestitului colegiu vienez „Sf. Barbara” (1775–1778), capelan al Regimentului II românesc de graniță de la Năsăud, protopop al Năsăudului, vicar al Rodnei și Năsăudului, strămutat apoi la Făgăraș (tot ca vicar, funcție deținută până în 1807), trăindu-și ultima parte a vieții la Blaj (unde a decedat la 3 decembrie 1809). Ioan Para a fost un susținător al cauzelor grănicerilor năsăudeni, participând la întocmirea memoriului acestora către împăratul Leopold al II-lea, la 28 decembrie 1790, iar mai apoi fiind implicat în redactarea memoriului intelectualității românești din Transilvania, *Supplex Libellus Valachorum*, și înaintarea acestuia cancelariei imperiale din Viena (1791).

Medicul oculist **Ioan Piurariu-Molnar** nu s-a impus doar ca ardent spirit iluminist, ci și ca un profesionist în oftalmologie, el fiind un eminent chirurg al Universității din Viena, cu apreciată activitate medicală la Sibiu și o merituosă prestație pedagogică la Școala medico-chirurgicală din Cluj. De asemenea, acesta s-a afirmat și ca filolog și traducător. Între lucrările sale publicate se evidențiază câteva prin ineditul și modernitatea temelor abordate; dintre acestea, menționăm îndeosebi două: *Economia stupilor* (1785) și *Retorica, adeca învățătura și întocmirea frumoasei cuvântări* (1798). A fost inițiatorul lojei masonice „Sf. Andreas” de la Sibiu (în aprilie 1783). Militant activ pe baricadele emancipării sociale, politice și culturale a românilor din Transilvania, s-a implicat profund în elaborarea *Supplex*-ului.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 177.

Un rol important în difuzarea culturii iluministe l-au avut societățile și organizațiile secrete, mai puțin supravegheate de autoritățile habsburgice; unele dintre acestea erau curat culturale și și-au asumat misiuni conforme domeniului lor de activitate preconizat – așa cum a fost, spre exemplu, „Societatea filosoască a neamului românesc în mare Prințipatu Ardealului”, întemeiată în anul 1795, la Sibiu, cu presupusa participare a gramaticianului Radu Tempea, a lui Aron Budai (fratele poetului Ioan Budai Deleanu), a episcopului Gherasim Adamovici, a învățatului oculist Ioan Molnar Piuariu și cu colaborarea lui Samuil Micu. După toate datele, rolul inițiator l-a avut Ioan Molnar Piuariu, „care avea și patima ziaristică în el, și de asemenea o pasiune pentru întreprinderi comercializabile”⁸⁰. Din nefericire, societatea nu a funcționat sub aspect practic, deși avea în plan publicarea unui periodic, cu titlul *Vestiri filosoști și moralicești*, adresabil „inimilor iubitoare de Muze filosoști”, ceea ce îl determină pe Lucian Blaga să scrie, cu o irepresibilă tristețe amară, că „singurul rod al Societății filosoști a rămas înștiințarea, care cuprinde un program ce merită a fi comentat, fiind prin toate punctele sale deosebit de semnificativă pentru orientarea acestor intelectuali români din Transilvania la sfârșitul secolului al XVIII-lea”⁸¹.

În încheiere, ar trebui să subliniem câteva merite reale ale mișcării iluministe transilvane și ale reprezentanților acesteia, chiar dacă, în entuziasmul lor tineresc, au făcut și unele greșeli – exagerând mai ales prin susținerea originii pur latine a poporului român și prin intenția lor programatică de a latinza în exces limba română –, dar faptele lor cele mari și vrednice sunt demne, astăzi, de toată admirația noastră! De aceea ar trebui să reliefăm, în primul rând, implicarea și stăruința revendicativă de care au dat dovadă iluminiștii români în obținerea, pe cale pașnică, de drepturi egale pentru conaționali lor cu celelalte trei națiuni din Ardeal; apoi, eforturile depuse în trezirea conștiinței naționale, într-un veac care, în Europa, se configura ca *un veac al națiunilor*; nu trebuie însă uitate contribuțiile lor remarcabile la evoluția sistemului de educație școlară în satele și în așezările românești, unde au înființat numeroase școli „normălești”, înzestrându-le cu manuale și cu alte materiale didactice; de asemenea, trebuie subliniat efortul lor deosebit întru progresul culturii umaniste, în special a istoriei, filosofiei, filologiei, lingvisticii, teologiei, pedagogiei, dreptului ș.a., prin editarea unui mare număr de cărți, calendare, publicații periodice, lexicoane, efectuarea și publicarea de traduceri științifice și literare etc., căci – așa cum frumos scria Lucian Blaga – „cărțile erau pentru ei cărămizi pentru zidirea lumii. Și ei se simțeau chemați să pună umărul la zidirea unei lumi în grai românesc!”⁸².

⁸⁰ *Ibidem*, p. 163.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*, p. 99.